

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра етики, естетики та культурології

**«Проби». Науковий доробок Монтеня в розвиток емпіричної
етики**

Кваліфікаційна робота за напрямом підготовки 033 «Філософія»
на здобуття кваліфікаційного рівня бакалавра філософії

Студент-виконавець:

Білошицький Сергій Сергійович

(підпис)

IV курс, ОС - Бакалавр

Науковий керівник:

ЄФІМЕНКО Віталій Віталійович
Кандидат філософських наук, доцент

(підпис)

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри етики й естетики
протокол № _____ від _____ 2021 р.

Зав. кафедри етики, естетики та культурології,
доктор філософських наук, доцент
МАСЛІКОВА Ірина Ігорівна

Зміст

ВСТУП	3
1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ МІШЕЛЯ МОНТЕНЯ В РОЗВИТКУ ЕМПІРИЧНОЇ ЕТИКИ	7
1.1. Поняття емпіричної етики та її місце в етиці як науці	7
1.2. Загальна характеристика наукового спадку Мішеля Монтеня	14
2. ПОВОРОТ ДО ЕМПІРИЗМУ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ	20
2.1. Засади емпіричної етики в контексті есеїстики Монтеня	20
2.2. Скептицизм та антропоцентризм як принципи дослідження у Монтеня	25
2.3. Монтень про самопізнання та пошук сенсу життя	33
2.4. Педагогічні погляди в координатах емпіричної етики Монтеня	48
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Філософія Мішеля Монтеня не втрачає своєї актуальності, оскільки вона виникла в часи зміни парадигми мислення та була доволі вдалою спробою переосмислення інтелектуальних здобутків мислителів античності, Середньовіччя та Відродження й трансформації їх відповідно до запитів свого часу. Така трансформація досвіду минулих епох завжди є корисною, коли йдеться про зміну парадигми мислення, а саме така зміна відбувається в сьогоденному суспільстві.

Грунтовне вивчення філософських постулатів Мішеля Монтеня може стати своєрідним ключем у відкритті горизонтів для осмислення сучасної людини, її буттєвих виявів та світоглядних орієнтирів, а також вказати шлях для подальшої трансформації наукових здобутків минулих століть, щоб їх можна було використовувати у майбутньому. Так, якщо взяти для прикладу того ж Монтеня, його теорія навчання вочевидь розглядає лише навчання чоловіків, передбачаючи, що освіта дівчат є непотрібною. Безперечно, така позиція є неприйнятною в наш час, але трансформація цього моменту не спотворить змісту педагогічної теорії науковця. Утвердження гуманізації та поліфонії життєвих світів, на що вказував французький гуманіст, зумовить буття людини як неповторної індивідуальності й уможливить її всебічний та гармонійний розвиток, утвердження свідомого почуття обов'язку, людської гідності, прагнення до свободи, доброчинності, людяності, любові, розумності, доцільності, помірності, толерантності.

Загалом філософію Монтеня розглянуто в різних джерелах і науковій літературі. Численний дослідницький арсенал його «Проб» можна умовно класифікувати на зарубіжний, радянський, російський, український. Він є різноплановим та багатоаспектним. Першими спробами розкрити філософський задум Монтеня стали творчі здобутки зарубіжних дослідників кінця XIX – початку XX ст., що належать Е. Ауербаху, Л. Брюнсвіку, М. Вейлеру, П. Віллею, В. Дільтею, Р. Емерсону, Г. Лансону, Е. Кассінеру, А.

Тібоде й характеризуються різнобічністю дослідницьких запитів та неоднозначністю висновків.

Особливе місце в історії рецепції монтенівської філософії посідають творчі доробки ряду зарубіжних філософів і науковців минулого століття та останніх десятиліть, серед яких найбільш плідні праці й статті О. Байї, Ж. М. Беньє, Ж. Гітона, Л. Грюнберга, В. Декомба, В. Диньова, М. Дреано, Ф. Дювіара, З. Залюка, М. Зінка, Е. Калло, М. Конша, П. Куртца, П. Магнарда, О. Монжена, П. Райлі, Б. Рассела, Д. Реале, Ж. Ф. Ревеля, Ч. Тейлора, Р. Флатмана, Р. Фріденталю, Х. Фрідріха, К. Штірле та ін., у яких висвітлено релігієзнавчі, антропологічні, гуманістичні, етичні, аксіологічні, скептичні, гносеологічні, онтологічні аспекти філософії французького мислителя Мішеля Монтеня.

У контексті наукових інтерпретацій дослідників радянського періоду, зокрема в В. Богуславського, В. Большакова, О. Горфункеля, Л. Кесселя, Ф. Коган-Бернштейн, В. Комарової, В. Кузнецова, О. Лосєва, Н. Мавлевич, Н. Мотрошилової, Н. Рикової, В. Соколова, С. Юровського, переважає трактування філософії Монтеня як скептика та критика схоластики за догматизм; Ренесансу – за титанізм й антропоцентризм. У сучасному російськомовному філософському дискурсі дослідження творчого доробку Монтеня позначені різнобічністю наукових запитів у працях П. Гуревича, А. Гусейнова, С. Земляного, М. Ляценка, С. Перевезенцева, А. Стасенко, Т. Федорової, В. Шестакова, спрямованих, насамперед, на висвітлення скептичної позиції мислителя.

Сучасний стан розробки монтенезнавства українськими філософами перебуває на стадії динамічного підйому. Помітний внесок у дослідження філософських поглядів Монтеня зробили О. Александрова, І. Бичко, В. Буслинський, М. Зайцев, С. Квіт, М. Кириченко, В. Климов, О. Корх, С. Кримський, Т. Лютий, В. Мельник, В. Менжулін, І. Огородник, О. Панич, В. Петрушенко, В. Табачковський, В. Ярошовець та ін. Наукові запити цих

учених зосереджено на світоглядних, антропологічних, ціннісних аспектах філософії французького гуманіста, крізь призму яких можна проаналізувати вихідні положення світоглядно-гуманістичної концепції Монтеня.

Попри широке представлення філософської позиції французького мислителя в зарубіжній і вітчизняній філософії, певні аспекти творчого доробку Монтеня потребують переосмислення й нового підходу до обґрунтування, що зумовлює необхідність дослідження його світоглядно-гуманістичної концепції, яка ще недостатньо вивчена в контексті історико-філософської думки. Особливо це важливо в українській науці, оскільки в ній досі помітним є вплив радянської школи, яка передусім бачила в творі Монтеня «критику буржуазного ладу» та «розвінчання релігійних цінностей». Разом із тим, ставлення Монтеня до релігії зовсім не було таким однозначним, яким його намагалися подати, він лише заперечував абсолютність, аксіоматичність релігійних догм, необхідність їх некритичного сприйняття, закликав обмірковувати все, і зокрема релігію, та свідомо приймати ті чи інші переконання.

Об'єктом дослідження є творчий спадок М. Монтеня.

Предметом дослідження є засади емпіричної етики в творчості М. Монтеня, передусім в його головній роботі «Проби» (інший варіант перекладу назви – «Проби»).

Метою дослідження є аналіз засад емпіричної етики в «Пробах» Монтеня. Для досягнення цієї мети було сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати поняття емпіричної етики та її місце в етиці як науці;
- охарактеризувати науковий спадок М. Монтеня в цілому;
- дослідити засади емпіричної етики в таких аспектах вчення Монтеня, як скептицизм, антропоцентризм, в концепції самопізнання та індивідуалізму, в педагогічній теорії та в розумінні сенсу життя.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Поставлені завдання передбачали залучення загальнонаукового та спеціального методологічного інструментарію. Теоретико-методологічну основу дослідження складають

історико-філософський аналіз, історикокомпаративістський підхід, системний підхід, які дають змогу розкрити основні ідеї, репрезентовані у філософській парадигмі Мішеля Монтеня. У межах феноменологічного методу здійснено осягнення буттєвих виявів людини, логічний підхід уможливив аналіз й узагальнення основних положень дослідження в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Методологічною основою дослідження стала герменевтика, яка дала змогу проникати в глибинні пласти людської природи й сутність людини. Застосування цього методу уможливило визначення особливостей поглядів Монтеня в контексті епохи Відродження й окреслення того, як у них відбивалися засади емпіричної етики. У дослідженні також використано загальнонаукові методи: обробки джерельного матеріалу, теоретичного аналізу й синтезу, інтерпретації, порівняння, узагальнення.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що раніше різні аспекти вчення Монтеня здебільшого розглядали окремо: скептицизм, етику, педагогічну теорію тощо. В даному ж дослідженні здійснено спробу комплексного дослідження, при якому засади емпіричної етики виявляються в усіх концепціях Монтеня, що доводить, що існує загальна спрямованість його вчення, спрямована в бік емпіричної етики. Власне, це й дозволило Монтеню стати біля витоків емпіричної етики, адже вона була одразу ж представлена комплексно, вичерпно та багатогранно.

Структура роботи: робота складається з двох розділів, розділених на підрозділи, містить вступ, висновки та список використаних джерел з 36 позицій. Загальний обсяг роботи складає 59 сторінок.

1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ МІШЕЛЯ МОНТЕНЯ В РОЗВИТКУ ЕМПІРИЧНОЇ ЕТИКИ

1.1. Поняття емпіричної етики та її місце в етиці як науці

Поняття «емпірична етика» розглядається в двох значеннях: як складова етичної науки та як рівень пізнання етики.

Структура етики як науки включає шість змістових блоків: емпірична етика, загальна теорія моралі, нормативна етика, педагогічна етика, професійна етика, історія етичної думки [21, с. 40].

1. Емпірична, або описова етика спостерігає за людьми та групами людей (представниками різних етносів, соціальних верств, різноманітних спільнот), описує їх поведінку, пов'язану з етичними принципами, та досліджує її. Тобто складає свого роду корпус уявлень, вчинків та звичаїв, які притаманні реальним людям сучасності або минулих часів, і піддає їх систематизації, узагальненню та аналізу.

2. Загальна теорія моралі, або філософські проблеми етики, розмірковує над походженням моралі, її сутністю, специфікою, над різними питаннями науки без постійного звернення до емпіричного досвіду, але з урахуванням попереднього наукового досвіду та за допомогою когнітивних методів.

3. Нормативна етика займається кодифікацією вимог та приписів щодо поведінки конкретних груп людей або всього суспільства. Тут формулюються моральні кодекси для представників різних професій, окреслюється коло правопорушень, які полягають в порушенні моральних норм та тягнуть за собою юридичну відповідальність.

4. Теорія морального виховання, або педагогічна етика, досліджує оптимальні способи навчання людей моральній поведінці.

5. Професійна етика, враховуючи специфіку професійної діяльності, описує та обґрунтовує особливості морально-етичних норм для представників

тих чи інших професійних груп.

6. Історія етичної думки досліджує не стільки саму етику, скільки підходи до її вивчення, спадок різних науковців.

Якщо проаналізувати ці шість блоків, стає цілком очевидним, що лише перші два досліджують основні проблеми науки, а решта забезпечують практичне застосування тих чи інших її положень та вирішують окремі прикладні питання. Отже, пізнання етичних закономірностей, пошук відповідей на ключові питання етики як науки – завдання саме двох перших блоків.

Саме ці два змістовні блоки подекуди розуміють як «різні рівні» розуміння етики, два напрямки її обґрунтування: емпіричну та метафізичну етику, які сперечаються між собою [3, с. 13]. Дійсно, тривалий час вони сперечались, і зараз подекуди вирішують різні проблеми по-різному, дискутуючи.

Емпірична етика виводить мораль з емпіричної (природної або соціальної) реальності. Вирішуючи проблему походження моральних норм та ідеалів, представники цієї точки зору стверджували, що такі норми сформувались внаслідок життя людей у суспільстві, є джерелом їх практичного досвіду, тобто мають емпіричне походження. Заперечуючи божественне обґрунтування моралі, представники емпіричного напрямку стверджують земне джерело норм та ідеалів, співвідносять їх з практичними інтересами людей, особливостями їхнього способу життя. Саме цим пояснюється те, що спільноти, які проживають в різних умовах, мають різні моральні засади. В досвіді свого існування люди фіксують, що в певних ситуаціях для досягнення конкретної мети слід поводитися відповідним чином, а результат узагальнення того, що є правильним, знаходить свій вираз в нормах, правилах, законах. Тому мораль кожної спільноти виникає не сама по собі, вона не є вираженням певної внутрішньої сутності людини, а спочатку має цілком раціональні пояснення: мертвих треба ховати, бо інакше

поширюються інфекції, канібалізм шкідливий, бо викликає захворювання, інцестуальні зв'язки призводять до народження дітей з вадами розвитку тощо. Оскільки в людини бракувало знань, які б дали змогу пояснити ці явища, вона сприймала такі наслідки як «кару богів», а отже, було логічним не допускати такої кари, суворо заборонивши те, що ніби викликало її. З часом виникало поняття морального ідеалу, якого прагнула людина, з'явилася ідея про самовдосконалення, в людині під впливом суспільства розвинулася внутрішня потреба досягнення моральної висоти. Мораль стала перспективу розвитку, одним із способів самореалізації людини, яка прагне бути "моральною людиною". Але таке прагнення є наслідком суспільних вимог, які ставляться до людей, суспільство засуджує тих, хто вчиняє аморально. При цьому в ісламській країні аморальним вчинком буде, наприклад, прагнення жінки зайти в адміністративну будівлю з непокритою головою, а в деяких африканських країнах жінка цілком пристойно виглядає, не лише не прикриваючи голови, а навіть з голими грудьми.

Метафізична етика розглядає мораль в її цілісності та самоцінності незалежно від емпіричної дійсності, як наперед задану людині. Мораль пояснюється як така, що дана людині з початку її існування Богом або закладена в її людській природі, і навіть якщо в людини немає жодного емпіричного досвіду, вона присутня. Саме мораль є тією силою, що творить людський досвід. Життєдіяльність стає можливою саме унаслідок існування моральних принципів. Мораль є абстрактною, апріорною, а той факт, що в різних спільнотах та в різні історичні часи вона різна, пояснюється «додатковими» нашаруваннями, тобто окрім абсолютної моралі існують ще норми, які люди вигадали для зручності або для того, щоб владі було зручніше контролювати підлеглих, і ці «нашаровані» норми не мають відношення до «справжньої», абсолютної етики. Звідси мораль сприймається як така, що має властивості безумовності, автономності, абсолютності, універсальності, пріоритетності по відношенню до будь-яких інших велінь та цінностей. Правильне та гідне життя пов'язується із шляхом вдосконалення

особистості, яке мислиться як самопримус, самодисциплінування, обмеження нахилів та інтересів, тобто в людині ніби бореться два начала: Божественне, які містить мораль, та диявольське, гріховне, яке намагається мораль заперечити та штовхнути людину на шлях потурання ницим бажанням. Відкинути мораль людині нібито хотілося б, однак вона має пересилити себе та стати на шлях слідування Божественному в собі. Відтак, основне завдання представники цього напряму вбачають в обґрунтуванні необхідності, розумності моральних вимог та в пошуку ефективних дисциплінарно-виховних процедур для їхнього засвоєння індивідами. Таким чином реальна людина закликається до того, аби «піднятися» до належного рівня моральності. В яскравій формі це знаходить свій вираз в етиці І.Канта:

«можеш, тому що мусиш». Але така мораль часто постає вищою за реальні можливості звичайної людини. Моральний ідеал не знаходить свого втілення в житті, його реалізація залишається лише надією або переноситься в потойбічний світ. Зворотнім боком такого способу обґрунтування моралі можуть бути крайнощі, які знаходять свій вираз у догматизмі, ригоризмі, педантизмі, формалізмі. Яскравою ілюстрацією того, до чого призводить такий підхід, є життя українського та російського селянства XV-XVIII століть, коли існували певні моральні ідеали, практично недосяжні, які оспівувалися в текстах про святих, однак в реальному житті їм ніхто не слідував, бо ідеал був вочевидь недосяжним.

На сучасному етапі метафізична етика перетворилася на загальну теорію моралі: вона вже не намагається довести, ніби людський досвід жодним чином не впливає на мораль, але просто розглядає етичні проблеми суто теоретично, без зв'язку з емпіричним, у відриві від реальних життєвих ситуацій, використовуючи когнітивні інструменти та логіку. Однак тривалий час ці два напрями протистояли.

Протиставляючи емпіричну та метафізичну етики як два напрями пояснення моралі, можна виявити їхню етико-нормативну специфіку:

- емпірична етика є *телеологічною* етикою благ та цілей, оскільки вона визначає мету людського існування та шукає відповідні засоби для її досягнення. При цьому мораль пов'язується із системою цінностей, що задає напрям для самореалізації індивідів. Тобто зв'язок такий: людина живе, її життєвий досвід обумовлює появу та закріплення певних моральних норм, яким вона прагне слідувати, щоб бути схваленою суспільством та відчувати задоволення собою. Метафізична етика є *деонтологічною* етикою внутрішніх намірів та мотивів, які знаходять свій вираз в уявленні про обов'язок та належне. Відповідно деонтологічна етика пов'язує мораль із системою норм та правил. Тобто тут зв'язок такий: людина мусить слідувати моральним нормам, то вона задля цього створена Богом, це питання відповідності її поведінки задуму Творця;
- емпірична етика є *консеквенціальною етикою*, оскільки в оцінці поведінки визначальним для неї є результат - реалізація мети в реальній життєдіяльності. Тобто треба вчиняти морально, аби бути успішним, аби поважати себе та інші тебе поважали, або не довелося нести відповідальність тощо. Метафізична етика є *етикою переконання*, оскільки в оцінці вчинків визначальним для неї є чистота моральнісних мотивів, безвідносно до яких результатів вони призведуть. Тобто треба бути моральним за будь-яких обставин, тому що треба. В такому сенсі в оцінці поведінки для емпіричної етики важливим є *кількісний вимір* цілей та засобів (треба бути «достатньо моральним», за певних обставин моральні норми можна порушити, наприклад, у випадку необхідної самооборони). Для метафізичної етики принципово важливою є *якість* вчинків (не можна порушити моральні принципи навіть одноразово, це перетворить людину та аморальну);
- емпірична етика здійснює декларування моральнісної позиції за допомогою *оцінок*, які виражають схвалення чи засудження, залежно від ситуації та обставин, тому що за емпіричної етики мораль є

гнучкою та моральність чи аморальність вчинку залежить зокрема від наслідків. Наприклад, вбити людину погано, але вбити загарбника можна; або можна заподіяти вбивство, захищаючи життя іншої людини. Метафізична етика засвідчує моральнісну позицію через *імперативи*, що мають вираз належностей (приписів, зобов'язань, велінь, вимог) та заборон. Мораль не є гнучкою, «не можна» означає «не можна за жодних обставин». Варто зауважити, що така позиція не є життєздатною, і на практиці навіть прибічники такої позиції завжди знаходили обумовлені обставинами виключення з моральних приписів;

- емпірична етика є *матеріальною*, оскільки розглядає *зміст* моралі як її ціннісну предметність крізь призму понять "добро", "зло", "чеснота", "порок", "справедливе", "правильне" та ін. Тобто один і той самий вчинок може розглядатися як моральний або аморальний залежно від того, як було б справедливо вчинити в конкретній ситуації. Метафізична етика є *формальною*, оскільки розглядає мораль з точки зору її *формальних* характеристик, а саме безумовних та всезагальних норм, що *формують* вчинок, який сповнюється конкретним змістом в залежності від обставин його здійснення. За такого розуміння немає значення, чи було дотримано справедливості та чи не заподіяли певні дії комусь шкоди, головне – що було дотримано мораль;
- емпірична етика стверджує моральну особистість як людину чуттєву, що осмислює себе через моральне відношення до інших, у сприянні благу іншого. Тобто людина є моральною, коли прагне допомагати іншим, враховує інтереси інших, взагалі прагне робити щось для суспільства – та у відповідь отримує від суспільства винагороду у вигляді визнання. Бути моральним – корисно. Метафізична етика стверджує моральну особистість як людину духовну та розумну, що осмислює інших через саморефлексію, перебуваючи в постійному процесі самовдосконалення. Тобто людина є моральною, оскільки

прагне спасіння для себе особисто. Бути моральним – розумно, а хто так не робить, той нерозумний;

- емпірична етика розглядає "зовнішню" поведінку людини, орієнтуючи її на зміну свого положення в світі, зміну обставин свого життя. Метафізична етика зосереджується на "внутрішньому" ставленні людини до дійсності, орієнтуючи її на зміну її ставлення до світу;
- емпірична етика в більшості своїх шкіл є *партикулярною*, оскільки ґрунтується на усталеній системі етичних цінностей певного конкретного соціокультурного середовища. А так, нею заперечується всезагальність та універсальність моралі та стверджується, що моральні норми та спеціальні обов'язки можуть мати обов'язкове значення лише для локального кола суб'єктів, а аналіз вчинків повинен враховувати всі обставини його здійснення. Метафізична етика є *абсолютистською, універсальною*, оскільки виходить із того, що однією із найважливіших характеристик моралі є її універсальність та загальнообов'язковість. Це означає, що моральні вимоги мають узагальнений, світоглядний характер, а моральна регуляція має всепроникливий та всеохоплюючий характер. Така універсальність моралі проявляється у безпристрасності, рівному відношенні до всіх людей, незалежності від часових та культурних чинників. Принагідно тут варто зауважити, що метафізична етика була, безумовно, європоцентричною за своєю природою, адже цінності, насправді притаманні певному суспільству в певний історичний період, проголошувались абсолютними. Всі ж цінності, які від них відрізнялися, оголошувались «варварством», заперечувалась сама можливість існування цивілізації на інших засадах.

Така характеристика цих двох напрямків пояснення та обґрунтування моралі є стислою, зрозуміло, що вони не є однорідними і, в свою чергу, представлені різними вченнями та традиціями. Кожен з них в ході свого історичного розвитку поклав початок різним етичним вченням. Так,

емпіричний напрямок знайшов своє втілення в концепціях евідемонізму, гедонізму, утилітаризму, соціал-детермінізму, контракторіанізму, натуралізму, еволюціонізму, сенсуалізму. Метафізична етика конкретизується нормативними програмами перфекціоністської етики самовдосконалення та знаходить свій вираз в релігійному супранатуралізмі, етичному раціоналізмі [2, с. 45].

Знайомство з цими філософсько-етичними традиціями дозволяє побачити, що їх представники в прагненні розв'язання основного питання "як правильно жити?" вирішували і інші завдання. Питання "в чому полягає моральний ідеал і як його досягти?" пов'язане із різними баченнями цілей і благ, до яких слід прагнути індивідам. Пошук відповіді на нього спонукає до теоретичних розвідок представників евідемонізму, гедонізму, утилітаризму, деонтологічної етики, християнської етики любові. Питання "в чому полягає джерело моралі та моральної нормативності?" знаходить різні відповіді в залежності від різних способів пояснення моралі в релігійному супранатуралізмі, соціологізаторських концепціях (соціал-детермінізм, контракторіанізм) та натуралістичній етиці (космологізм, еволюціонізм). Питання "в чому полягають засади моралі?" зумовлене різними трактуваннями основ моралі, форм її виявлення та реалізації, які надають представники етичного сенсуалізму та раціоналізму [17, с. 50].

Однак для розуміння того, як розвивалась етика як наука, важливим є те, що у Середні Віки, коли людина розглядалася передусім як інструмент реалізації Божої волі, метафізична етика сприймалася як провідна течія доволі довго. Але Відродження з його гуманістичною концепцією не могло залишитись осторонь. Емпірична етика почала розвиватися саме наприкінці епохи Відродження, і значний поштовх цьому дав М. Монтень.

1.2. Загальна характеристика наукового спадку Мішеля Монтеня

Мішель Екем де Монтень (1533-1592) є ключовою фігурою для філософії XVI ст. Багато в чому його фігура була фігурою посередника: між Середньовіччям і Новим часом, між гугенотами і католиками (він заслужив повагу і Генріха III, і Генріха Наваррського, але, будучи переконаним католиком, помер, слухаючи месу). Він з гордістю говорив про своє шляхетне походження, але насправді воно було порівняно недавнім – маєток і титул купив лише його прадід-торговець в 1477 р., а мати його взагалі походила з єврейської сім'ї. Можливо, цим і пояснюється відсутність міцних сімейних зв'язків, які могли б міцно прив'язати Монтеня до тієї чи іншої з ворогуючих партій, які скріплювалися не так релігійними, скільки клановими узами. Крім того, хоча він часто згадує про своїх знайомих дворян, здебільшого він мав справу спершу з бордоськими містянами (адже він був мером Бордо), а потім зі своїми селянами. Загалом, це був типовий гасконський поміщик, з усіма перевагами і недоліками, властивими провінційному дворянству, думки якого більше зайняті сільським господарством, ніж політикою [10, с. 12].

Зовсім не помічати того, що відбувається в політичному житті Франції, Монтень, звичайно, не міг. По-перше, в ті неспокійні часи його двічі обирали мером Бордо. По-друге, в долині Гаронни, де стояв його замок, проживало багато гугенотів, і під час перших двох релігійних воєн XVI століття (тобто в 1562-1563 і 1567-1568 рр.) вони вели бойові дії проти католицьких армій. Під час третьої війни (1568-1570) королівські війська переміщалися і на південь, і на північ від замку Монтень, а після Варфоломійської ночі в Бордо мала місце аналогічна різанина (3 жовтня 1572 г.). Згодом ворогуючі армії продовжували переміщатися по долині Гаронни. Також Монтень так чи інакше був залучений і до інших політичних справ: так, в 1587 року в замку Монтень обідав Іван Мазепа [3, с. 124]. Таким чином, Монтень не міг забути про ту політичну реальність, що оточувала його з усіх боків і проникала крізь стіни його будинку. Коли в країні йде затяжна громадянська війна, її важко не помічати.

Точно так само Монтень вписується в інтелектуальний клімат своєї епохи [5]. Типове для гасконського дворянина домашнє виховання не прищепило йому смаку до богословських тонкощів, але дозволило полюбити латинських авторів, яким він з тих пір віддавав перевагу перед грецькими. Втім, в цьому не було нічого незвичайного. Адже Ренесанс мислив себе як повернення до античності, так що стародавні автори представлялися ту епоху як ніколи актуальними. І якщо перші «Проби» дійсно здебільшого були компіляціями, то згодом Монтень хоч і не перестав повторювати думки древніх, звернувся до того матеріалу, що представляв його власний час і його думку.

Аудиторія, до якої звертався Монтень, складалася з таких самих, як він, людей, що мають час на роздуми і цікавість до навколишнього світу. Він адресувався не обов'язково до дворянства шпаги або до дворянства мантиї, але до всіх людей «благородного» походження. Це люди служиві, що виконують ті чи інші суспільні обов'язки або просто займаються справами свого маєтку, не дуже бідні і не дуже багаті. Зрозуміло, що селяни або міщани чи стануть читати його дозвільні твори. Однак Монтень не розраховував і на принців крові, з якими у нього не було нічого спільного. Загалом, читачі, на яких він розраховує, - «середні» люди його часу, а не обрані аристократи і не якісь гіпотетичні «нащадки» [4, с. 20].

Монтень зображує себе дворянином, який під час дозвілля несерйозно розважається філософією, колекціонує вислови древніх і лише час від часу висловлює власні зауваження про минуле або про сьогодення.

Крім того, хоча Монтень і прагне представити себе як міцно прив'язаного до свого гасконського ґрунту (в буквальному і в переносному сенсах) провінційного дворянина, про все береться судити лише з точки зору здорового глузду і того, що кожен день у нього перед очима, деякі біографічні факти змушують засумніватися в його «простоті». Монтень не тільки читав Арістотелеву фізику в Школі мистецтв, а й відвідував читання в Паризькій школі анатомії лекції Жака Дюбуа, який у себе вдома практикував розтин

трупів, заборонений в навчальних закладах. Цілком ймовірно, він читав праці передових італійських лікарів Леонардо Фіораванті і Джованні Арджентеро, а в Бордо спілкувався з такими знаменитими медиками, як Антуан Валет, Етьєн Манія і П'єр Пишо. І пізніше, під час своїх подорожі до Швейцарії і в Італію, він зустрічався з лікарями-натуралістами, такими як Фелікс Платтер, Теодор Цвінгер і Джироламо Боро. У ті часи по всій Європі праці Авіценни витіснялися творами Галена, позиція якого була куди більш відкритою до експериментального знання, і Монтень з ентузіазмом приєднався до цього повороту. А його медичні пізнання значною мірою стали підставою для його міркувань. Таким чином, знайомство Монтеня з класичною та сучасною думкою аж ніяк не було ані недостатнім, ані поверхневим. Тим цікавіше його прагнення представити справу так, ніби пише він, ґрунтуючись виключно на здібностях не обтяженого зайвими знаннями і забобонами розуму, усамітнений в замковій вежі [9].

Головною справою свого життя Монтень вважав написання «Проб», або «Дослідів» («Les Essais», 1580), над якими працював до самої смерті і випустив за життя ще три видання (1582, 1587, 1588; останні два - в трьох книгах). Володіючи віртуозною технікою інтроспекції, Монтень - через опис самого себе - відтворив у «Пробах» узагальнений образ філософічного аристократа епохи Відродження: мислителя-скептика, гуманіста, мораліста і вільнодумця. Проголосивши, що «філософствувати - значить сумніватися», Монтень виступає з критикою схоластики, всякої абстрактній філософії, догматичної теології, претензій розуму на «всезнання». Однак цей критичний скептицизм не заважає йому дотримуватися чітких позицій натуралізму, емпіризму і епікуреїзму. На відміну від філософів-раціоналістів він бачить не тільки силу розуму, але і його слабкість, обмеженість і тенденційність: замість «непідкупного розуму» людина має «інструмент зі свинцю і воску, який можна подовжувати, згинати і пристосовувати до всіх розмірів» і завдяки якому легко скласти «сто думок про один і той самий предмет». Слідом за Монтенем Паскаль говоритиме про «розум-флюгер», який

обертається на всі боки під впливом почуттів, уяви, пам'яті, інтересу і взагалі будь-якої вигоди.

Схоластичному розуму Монтень протиставляє «природний розум» і здоровий глузд людини, схоластичній науці, «богом якої є Аристотель», і «колючим хитросплетінням діалектики» - «нове знання» і «нову науку», що спираються на життєвий досвід, фактичне вивчення об'єктів, вільне дослідження. Він визнає, що «знання і мудрість є долею тільки Бога», людина ж поступово просувається в пізнанні, і те, «що залишилося невідомим одному століттю, пояснюється в наступному»; таким чином, Монтень займає гнучку позицію між «чистим незнанням» (агностицизмом) і «зарозумілістю всезнання».

"Проби" - основний філософський твір Монтеня, в якому в несистематизованій, афористичній формі викладено спостереження мислителя за навколишнім життям, "практично-філософський погляд" на людину. М. Монтень підкреслює, що є певні підстави складати собі судження про людину за найбільш звичайними для неї рисами поведінки в житті. Однак наші звичаї і погляди непостійні. Ті ж мислителі, які намагаються представити нас постійними, насправді підганяють наші вчинки під якийсь узагальнений образ.

В житті, як міркує Монтень, ми сумніваємося між різними планами: в наших бажаннях ніколи немає постійності, немає свободи, немає нічого безумовного. Ми всі позбавлені цілісності і складаємося з окремих клаптиків, кожен з яких в кожен даний момент грає свою роль. Настільки різноманітна і строката наша внутрішня будова, що в різні моменти ми не менше відрізняємося від себе самих, ніж від інших.

Погляди Монтеня пов'язані з тотальною критикою титанізму, притаманного Відродженню. Це визнання слабкості і нікчемності людської істоти, вираз безсилля перед хаосом життя.

Отже, Монтень один з перших в своїх "Пробах" зробив людину предметом свого дослідження і прийшов до висновку: людина далеко не

досконала в своїх знаннях і не повинна задовольнятися досягнутим: "філософствувати - значить сумніватися". Людині необхідно розвиватися і вдосконалюватися, і в цьому допомагає виховання і освіта. Чим досконаліші виховання і освіта, тим кращою і мудрішою стає людина.

Монтень бачить в філософії (не умоглядно-схоластичній, а «живій античної мудрості») «розумного наставника», який висвітлює головні життєві цінності та дарує духовне і фізичне здоров'я людини. «Душа, що стала вмістилищем філософії, неодмінно наповнить здоров'ям і тіло». Культ «природної людини», щастя і радощів життя - основа гуманізму Монтеня, загостреного проти християнського аскетизму, стоїцистського морального ригоризму («лякаючий, страхітливий рід людський») і всілякого насильства над особистістю. Йому більше до душі «м'який епікуреїзм», «етика насолоди», в якій він бачив засіб позбавлення від страждання і трагізму життя. Де для людини користь, там повинні бути для неї й радість, і здоровий глузд. Не «ходульний аскетизм», а життя у відповідності з розумом і простими вимогами нашої «матері-природи» - така, за Монтенем, основа людської гідності і «природної чесноти». Цій «великій простоті», малодоступній людям вищого світу, що існують в «зачумленому світі» станового лицемірства, суєти показного життя, слід вчитися у простих селян або навіть у «дикунів» Нового Світу, що живуть в злагоді і гармонії з природою. Недосконалій людині, «сповненій брехні і слабкості», Монтень протиставляє ідеал «природної людини», вважаючи навіть, що «вміння гідно проявити себе в своїй природній сутності є ознака досконалості і якість майже божественна». Монтень розвінчує схоластичне трактування людини як «царя природи» і вважає її «сином природи», немовби «забуваючи» про її створення Богом «за своїм образом і подобою». Звідси його «природні роздуми» про життя і смерть («ні природа, ні розум нічого не говорять нам про безсмертя»), душу й тіло тощо.

«Проби» вплинули на розвиток філософії і культури в Європі. Вони сприяли розвінчанню одностороннього раціоналізму та утвердженню

принципів натуралізму і емпіризму (Бекон, Гассенді, Паскаль, Локк та ін.), скептицизму (Декарт, Паскаль), вільнодумства (Паскаль, Бейль, Вольтер, Юм, французькі матеріалісти), гуманізму в педагогіці (Локк, Руссо). Після Монтеня в Європі був підірваний культ «суворого трактатного філософствування» і став популярним вільний стиль роздумів у формі «дослідів», або «есеїв», який отримав найменування «есеїстського стилю філософствування» [19]. Цій витонченій формі в філософії віддали данину Бекон, Паскаль, Вольтер, Юм, Шопенгауер, Ніцше і багато інших.

2. ПОВОРОТ ДО ЕМПІРИЗМУ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ

2.1. Засади емпіричної етики в контексті есеїстики Монтеня

Емпірична етика Нового часу починається з моралістичних есеїв Мішеля Монтеня, які характеризують надзвичайно тонкою психологічною, соціальною спостережливістю. У них зібрані незліченні моральні ситуації з життя різних епох і народів. Досвід моральних міркувань Монтеня нерозривно пов'язаний з живим моральним досвідом його часу.

Це визначає продуктивність його суб'єктивістського стилю мислення, який насправді дуже далекий домагань на науковість, повноту, надіндивідуальну значимість: "Розповідаючи про те, що трапилося зі мною, я не повчаю інших, а вчуся сам; це урок для мене самого, а не повчання для інших". Враження суб'єктивності посилюється тим фактом, що Монтень невпинно підкреслює необов'язковість, випадковість своїх особистих роздумів. Етична рефлексія виступає для нього як щось суто інтимне. Монтень відчуває особливу радість скептика, коли він, немов граціозний фехтувальник, вражає шкільну зарозумілість, наукову пиху, белетристичну красивість, більше того, саме марнославство офіційного світу. Тим самим демонстративно суб'єктивістський підхід виявляється вибухонебезпечним, набуває викривального сенсу. Монтеню вдається прокласти вузьку стежку, яка веде одночасно і в царство поезії, і в топи філософської рефлексії [12].

Потрібно, говорить Монтень, зірвати маски як з речей, так і з людей. Цей критицизм включає також самовикриття, нещадну самокритику. Монтень знову і знову звертається до самого себе, піддаючи своє життя суворому емпіричному аналізу. Монтень розглядає себе, своє місце в суспільстві немовби збоку і, сповнений щирої відрази до умовностей, викладає власні думки, свої почуття, в тому числі зазвичай приховувані інтимні ситуації. Так складається морально-біографічна книга-сповідь XVI століття. Підкреслена

суб'єктивність погляду і досвіду, ймовірно, слугує в даному випадку своєрідним прикриттям, що дозволяє проникнути в світ суспільного досвіду, поглянути на нього без ідеологічних шор. Тут розвивається стиль мислення, який з гордістю називає себе здоровим людським розумом і претендує на універсальну компетентність.

У міркуваннях Монтеня, які на перший погляд представляють результат його, як він сам каже, надмірної балакучості, насправді затверджується відповідальність суб'єкта перед самим собою, - суб'єкта, для якого власне дослідницьке мислення є одночасно лабораторією експериментального розуму. Дискредитуються всі табу, затверджується безумовне право і обов'язок індивіда бути особисто переконаним в тому, що він проповідує.

Von sens (здоровий глузд) набуває критично-викривального характеру: "Треба судити про людину за якостями її, а не за нарядами, і, як дотепно говорить один древній автор, "чи знаєте, чому він здається вам таким високим? вас обманює висота його підборів ". Цоколь - ще не статуя. Виміряйте людину без ходулів".

Як заклятий ворог жодного обману здоровий людський розум розриває насамперед обруч, яким сумасбродство і марновірство затягнули розум, потрібний людині, щоб обома ногами стояти на землі і з відкритими очима мандрувати світом. При всій цілком зрозумілій обережності Монтеня в його есеї "Про те, що судити про божественні приречення слід з найбільшою обачністю" читаємо, що "Істинним роздоллям і найкращим тереном для обману є область невідомого". Етика Монтеня, яка мала вплив на наступні століття і майже дослівні запозичення з якої зустрічаються у Р. Декарта, Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо, виступає як етика моральної особистості, яка осягає власний розум. Будучи скептичною, вона ніколи не викликає почуття перенасичення.

Властивий емпіричному розуму скептичний дух виконує в етиці Монтеня критичну функцію. Всупереч ідолопоклонству, властивому як офіційному світу, так і міщанській повсякденності, емпіричний розум прагне

зрозуміти нарешті речі такими, якими вони безпосередньо постають перед нами. Ключове положення Монтеня, який роз'яснює свій скептицизм, таке: "Хто забажає звільнитися від всесильних забобонів звичаю, той виявить чимало речей, які начебто і не викликають сумнівів, але, разом з тим, і не мають іншої опори, як тільки зморшки і сивина давно укорінених уявлень. Зірвавши ж з подібних речей цю личину і співставивши їх з правдою і розумом, така людина відчує, що, хоча колишні судження її й полетіли шкереберть, все ж ґрунт під ногами в неї став твердішим".

Монтень виступає за справедливий розподіл ресурсів та справедливе ставлення до всіх, за єдність всіх перед законом та доступність законів для всіх, проголошуючи ненормальним становище, коли "цілий народ повинен підкорятися законам, які були завжди для нього загадкою". Етика повинна існувати не лише для пересічної людини та її повсякденного життя, але й для можновладців, не можна торгувати законами, судити на користь того, хто більше платить, скасовувати вирoki за гроші та, навпаки, невинно засуджувати тих, хто не може заплатити судові хабар.

Здоровим людським розумом Монтень називає не розум людини освіченої, яка здобула освіту рівня, доступного лише небагатьом, а розум людини передусім мислячої, яка критично осмислює все, з чим стикається, та користується "тією ж мовою, якою користуються на паризькому ринку". Як правило, він спрямований на критику традицій, офіційної ідеології, відрізняючись в цьому відношенні від здорового розуму в уявленні мислителів ХІХ століття, який отримав вираз у ліберальному позитивізмі і виконував соціально-охоронну функцію [20, с. 66]. Адже на думку Монтеня, здоровий роздум не мав сприймати все на віру, а мав випробовувати всі тези, які отримував, усі настанови на те, чи придатні вони для використання в реальному житті, чи логічні та відповідають потребам суспільства та людини, чи це просто забобони, яких люди дотримуються, бо звикли сприймати некритично правила життя, які їм повідомляють.

Емпіризм з самого початку пов'язаний зі скептицизмом. В даному випадку, однак, сумнів не має на меті утримання від суджень, античне *erosche*, а, навпаки, покликаний відкрити шлях до правильних суджень, які відповідають реальному стану речей. Скепсис щодо забобонів готує ґрунт для того, щоб нарешті підійти до явищ об'єктивно. Сумнів Монтеня є дзеркалом, яке зменшує речі до їх дійсних розмірів і повертає їм їх природний вигляд. З критично-скептичною функцією емпіризму пов'язаний поворот до багатства історичного, морального, психологічного матеріалу.

Поняття розуму в емпіризму в принципі антидогматичне. Тобто не є розумною людина, яка сприймає світ крізь призму певних догм, а лише та, яка піддає всі догми сумніву та внаслідок роздумів виробила своє власне бачення світу. Чи можна собі помислити філософську позицію, яка була б більш небезпечною для панівного класу в цю епоху абсолютизму і воюючих між собою релігійно-фанатичних партій! Емпіризм орієнтує на повноту фактів, які потрібно врахувати для винесення судження [27]. Окреме він характеризує як одностороннє і тим самим підкреслює момент відносності пізнання і практики.

Цей скептицизм аристократа, що сховався від світу в бібліотеці в башті свого замку, може здатися естетичною грою, вправою в іронії, вимушеним проведенням часу пересиченого життям людини. Але таке враження суто поверхове. Насправді ми маємо справу з пізнавальною установкою, яка розкриває суперечливий характер людських відносин, не прагнучи при цьому приховати або нібито подолати ці протиріччя в якійсь систематизованій розумовій конструкції. Взагалі Монтень заперечує необхідність долати протиріччя, оскільки вони, за його філософією, є природною частиною життя: світ сповнений протиріч, і його гармонія – це гармонія протиріч.

Скептицизм Монтеня позбавляє світ очевидності, щоб навчити людину глибше і по-новому зрозуміти його зміст. Скептична рефлексія перетворюється в потік, в якому зникає все усталене, офіційно прийняте. Скепсис - це не тільки світогляд, який в пору суспільного хаосу дозволяє

громадянам виробляти свою власну думку і утримує їх від того, щоб шукати розради у вірі. Він є в той же час методом, розкриває суперечливість суспільного життя і людини. Він являє собою позицію, яка дозволяє індивіду залишатися суверенним суб'єктом в епоху непримиренної боротьби масових рухів, безперервних політичних інтриг і переворотів.

Монтень постійно підкреслював свою ворожість до системності. Фрагментарність і незакінченість його мислення є чимось більшим, ніж факт особистої біографії, - це заперечення шкільного знання і шкільного мислення, орієнтованих на офіційну точку зору. Скептицизм Монтеня став оновленням мислення в порівнянні з середньовічним уявленням про одвічний світовий порядок із всеохоплюючою багатоступінчастою субординацією. У міркуванні "Про суєтності" Монтень говорить про хаотичний і мінливий характер своєї епохи - тим самим ясно вказується історична основа скептичної свідомості.

Скептицизм і його світоглядну функцію в XVI і XVII століттях можна зрозуміти тільки в конкретному контексті нового історичного досвіду. Великі подорожі, відкриття нових країн і континентів, проникнення провідних торгових держав Європи в усі куточки землі істотно змінили саму дослідну основу філософсько-етичних роздумів. Для скutoї офіційною ідеологією свідомості вже відкриття цивілізації індіанців було пов'язане з надзвичайно важкими питаннями: від кого пішли американці? Виникли ідеальні образи дикуна, єгипетського мудреця, китайського мандарина, які скептичною свідомістю осмислювалися в їх контрастності по відношенню до європейського суспільства, держави і церкви. Багато свідчень мандрівників (в тому числі французьких дипломатів і духовних осіб, які брали участь в посольстві 1685-1687 рр. на Сіам, яке принесло повідомлення з Китаю про конфуціанську етику, не пов'язану з християнством) говорили про існування таких самих, як в Європі, моральних уявлень при повній відмінності сповідуваних релігій. Теза про нероздільність моралі і релігії була спростована фактами [25].

Таким чином, у скептицизмі Монтеня проявляються засади емпіричної етики, адже Монтень закликає до скептицизму не заради скептицизму, а заради боротьби з пануванням догм, з некритичним ставленням до авторитетів. Він прагне навчити людей мислити критично та власним досвідом, власними переконаннями формувати мікрокосм власних переконань.

2.2. Скептицизм та антропоцентризм як принципи дослідження у Монтеня

Емпіричне поняття розуму підкреслює рухливість мислення. Але не тільки. Воно вимагає також щирості думки. Висловлювати істину – це значить уникати помилок в тому, що стосується власних промов і власного досвіду. Ще один момент, який визначає виключно важливе значення емпіризму в філософії Нового часу, полягає у відкритті мислячого Я. Це відкриття, власне кажучи, і становить основний предмет міркувань Монтеня. Він виходить з права виносити судження на основі одного лише особистого досвіду і ставить це в обов'язок людині. В незліченних варіаціях описує він користь і приємність життя, яке спрямовується тверезим роздумом. Під ширмою суб'єктивності викладу думок цілеспрямовано виробляється нове, а саме сенсуалістичне поняття суб'єкта. Воно замінює теологічне поняття суб'єкта і точно так само протистоїть спекулятивній традиції платонізму [36, с. 530].

"Проби" Монтеня проголошують емансипацію людини від феодально-теологічного світогляду вже тим фактом, що вони оголошують людину істотою, здатною до критичної переробки досвіду. Монтень показує, що ми неминуче втягнуті в потік досвіду. Він породжує в нас живу силу уяви. Тим самим весь світ стає такою собі сировинною масою, з якої сила уяви створює свої образи. У нас виникає незоре царство туманних образів, і самі ми дедалі більше стаємо лише елементом в цій динаміці уяви. В наших

почуттях і уявленнях міститься безперервний рух, який нами усвідомлюється лише частково. Різноманітні враження і бажання переповнюють нас. Вони врешті-решт примушують нас задуматися про самих себе.

Діалектичне поняття емпіричного суб'єкта визначає центральну тему міркувань Монтеня - відкриття і розкриття себе в розумовому досвіді.

Монтень цікавиться всіма питаннями, якими цікавилася його епоха. Але навіть при розгляді найвіддаленіших предметів він займається самим собою.

В рамках скептицизму розум підноситься до виключно конструктивної функції. Тільки самосвідомість індивіда може породити суб'єкта як цілісну Монаду.

Суб'єкт виростає з сполученого з досвідом мислення, з рефлексії. Функція емпіризму в даному випадку зовсім не полягає в тому, щоб, як може здатися, розчинити індивіда в окремих асоціативних уявленнях або станах волі і тим самим розглянути його як відбиток зовнішнього світу фактів. Навпаки, емпірично обґрунтований розум намагається відтворити цілісність суб'єкта.

"Жити - ось моє заняття і моє мистецтво. Той, хто хоче заборонити мені говорити про це за моїми уявленнями, досвідом і звичкою, нехай накаже архітекторові говорити про будівлі не своїми думками, а чужими, на підставі чужих знань, а не своїх власних... Але я зображую головним чином мої роздуми - річ, вельми невловиму, що ніяк не піддається матеріальному втіленню... А тут я виставляю цілком себе напоказ: щось на зразок скелета, в якому з одного погляду можна побачити все - вени, м'язи, зв'язки, все окремо і на своєму місці... Тут я описую не свої рухи, а себе, свою сутність".

Монтень не обмежується фіксацією різноманіття одиничного досвіду, а прагне виявити його загальність. Так, цілком в дусі раціоналізму XVII століття звучать його слова: "Жодна чеснота не покращується від спотворення, а істина ніколи не спочиває на брехні". Р. Декарт в "Роздумах про метод" (1637), Дж. Локк у своєму творі "Досвід про людське розуміння"

(1690) майже буквально повторюють цей вислів. У міркуваннях Монтеня можна углядіти симптом і навіть початок просвітницького мислення [35, с. 80]. Займатися самим собою - на перший погляд це здається індивідуальною примхою, марнославством. "Таке, звичайно, буває. Але така крайність виявляється тільки у тих, хто вивчає себе лише поверхово; у тих, хто звертається до себе, лише покінчивши з усіма своїми справами; хто вважає заняття собою справою порожньою та несерйозною; хто тримається думки, що розвивати свій розум і вдосконалювати свій характер - все одно що будувати повітряні замки; і хто вважає, що самопізнання - справа стороння й третьорядна".

Єдність, цілісність суб'єкта постають у Монтеня в духовній формі. Поняття духовної цілісності людини не є в даному випадку догматичним, точно так само як поняття досвіду не було прагматичним. Поняття неогоїстичного суб'єкта, який відмежовується від гонитви за вигодою і владою, зумовлює діалектичність монтенівського підходу до суб'єкту, що стоїть вище розладу між прагматичної емпірією та догматичним моральним розумом. Емпіризм Монтеня пов'язує раціональність з протилежним їй світом досвіду і долає стоїчне догматизування суб'єкта як незмінної духовної сутності, яка завжди дорівнює сама собі. Він дискредитує саму установку все життя хотіти одного і того ж і одне і те ж ненавидіти, розглядаючи її як породжений раціоналізмом догматичний міф.

Реальністю ж є натомість суперечливість людини, її схильність до змін; саме життя виявляється постійною суперечкою та зміною, станом непримиренного роздвоєння. "Молимося ми за звичаєм і за звичкою або, вірніше сказати, ми просто читаємо або вимовляємо слова молитов. Зрештою це лише личина благочестя. Мені огидно буває, коли люди тричі осіняють себе хрестом під час *benedicite* та стільки ж раз під час подячної молитви, а всі інші години дня вправляються в ненависті, жадібності і несправедливості"; " Біля порога будинку, в який грабіжники намагаються проникнути ... підносять вони молитви, маючи наміри і надії, повні

жорстокості, жадібності і ласолюбства". Монтень говорить про відносність, суб'єктивність людських суджень. Може бути, риторично запитує він, в уявленні людини світ стоїть на голові? Гарні ж у такому випадку критерії наших суджень! І коли, каже Монтень, ми граємо з кішкою, то, хто знає, чи не грає вона з нами. За цими парадоксами ховається більше, ніж проста гра розуму. Важливе міркування "Про совість" говорить про те, що в запалі каяття, страждаючи через муки совісті, людина і світ сплавляються воедино, події, які відбуваються, суть ми самі, а самі ми зникаємо за подіями. "Аполлодору привиділося уві сні, - пише Монтень, - ніби скіфи здирають з нього шкіру і варять його в казані, а серце його при цьому примовляє: "... це я причина всіх цих зол". Скептицизм Монтеня не ізолює індивіда від суспільства, а на свій манер з'єднує і навіть розчиняє в ньому.

Ці тонкі роздуми ведуть далі у Монтеня до вимоги скасування тортур і взагалі приниження людини. Емпіричний метод, в якому панує сумнів, критично загострений проти всього, що слідом за Ніцше можна було б назвати монументалістським розумінням історії. Він вчить, що і ціле королівство - це лише ледь помітна піщинка в неосяжності матері-природи. В цьому контексті слід також розуміти повалення міфу про Олександра Македонського в есеї з промовистою назвою "Різними засобами можна досягти одного і того ж": молодий царствений герой античності постає як шалений вбивця, кат, руйнівник міст і цілих народів. Розглядаючи начебто випадкові події, які не представляють загального інтересу, Монтень приходять до тверджень, які за своїм духом цілком були б гідні XVIII в. і до яких сам Руссо навряд чи б зміг що-небудь додати: можна тільки дивуватися тому, каже Монтень, що у пригноблених і забитих НЕ спалахує революційний фанатизм.

У зв'язку з цим слід також згадати зразковий за мовою і думкам твір "Про канібалів". У ньому міститься певна ідеалізація дикуна, але суть справи полягає в іншому - в ідеї про те, що приниження людини в цивілізованому суспільстві збільшує міру нещастя. Тут стверджується, що значно більшою

дикістю, ніж пожирання померлих, є поїдання живих людей, що значно гірше руйнувати живе, наділене почуттями тіло, ніж смажити і є його після того, як воно стане мертвим. Горда своєю цивілізованістю, людина XVI століття раптом стає в очах скептицизму варваром, а дикун - типом людини з характером.

Опинившись в Європі, цей дикун мав би дуже дивуватися, "що між нами є люди, що володіють в достатку всім тим, чого тільки можна побажати, в той час як їх "половинки", виснажені голодом і злиднями, випрошують милостиню біля їхніх дверей", і знайти вельми дивним, "як ці настільки нужденні "половинки" можуть терпіти таку несправедливість, - чому вони не хапають тих інших за горло і не підпалюють їх будинки".

"Проби" Монтеня набули надзвичайної популярності, ставши найбільш читаною книгою XVII століття, не тільки тому, що в них в живій і блискучій літературній формі були розкриті неосяжна глибина, крайня напруженість і захоплююча складність внутрішнього світу людської особистості. Вирішальна обставина полягала в тому, що "Проби" висловлювали історичні потреби епохи: саморефлексивний суб'єкт Монтеня, розглянутий в контексті конкретного історичного розвитку, є формою критики існуючого становища, способом осмислення соціальних і моральних перспектив суспільства. В Монтеня замість людини, рішення якої заздалегідь визначені вищими соціальними інстанціями або "об'єктивними" духовними системами, постає людина, яка думає власною головою. Сам підхід, який отримує теоретичні результати з майже невичерпної багатоманітності окремих подій шляхом їх детального розгляду, характеризує ті зміни, які відбулися в суспільній свідомості тих часів [31, с. 45].

Суб'єктивно забарвлене моральне мислення скептицизму спрямоване проти всього абсолютного і постає як елементарна форма, в якій реальний суб'єкт знову опановує мораль. Скептицизм починає позначати контури "природної" моральної поведінки.

Емоційність людини є аргументом в боротьбі проти насильства над совістю, за незалежність від держави, церкви, за справедливий суд і гуманне право. У такій формі був здійснений рішучий поворот етики від теологічного, схоластичного тлумачення моральної проблематики до природної моралі людського серця і індивідуальної рефлексії. Цілком можна вірити в Бога або щиро підтримувати ідеологію держави, дотримуватись певних політичних поглядів, але це повинно відбуватись не сліпо, не тому, що «я належу до цієї нації, а отже, в мене має бути така віра та я мушу мати такі політичні погляди», а внаслідок міркувань, які приведуть людину до тих результатів, до тих переконань, які найбільш релевантні її характеру та життєвому досвіду.

Для Монтеня непереборне роздвоєння між загальним та індивідуальним є зворотним боком існування абстрактних, відчужених від індивідів чеснот - героїзму, самовідданості, популярності, слави, які суть ніщо інше, як "найнепотрібніші і найбільш фальшиві з усіх монет, що перебувають у нас в обігу". Ці чесноти-фетиші обплутали індивіда. "Серед тисячі наших звичних вчинків ми не знайдемо жодного, який ми робили б безпосередньо заради себе". Герої війни гинуть на полі бою, хіба вони здійснюють подвиги заради себе? Ні, відповідає Монтень, не заради себе, а заради тих, кого вони ніколи не бачили і хто в цей час, коли ці нещасні "герої" випускають останній дух, потопають "в неробстві і насолодах". І коли він формулює своє програмне положення: "Зосередимо на собі і на своєму власному благо всі наші помисли і наміри!", то це слід розуміти саме як вимог жити етикою, яка вироблена власними цінностями людини та відповідає її досвіду та інтересам.

"Проби" Монтеня мають ту безсумнівну заслугу, що вони розкрили протиріччя між особистими та суспільними потребами і розглянули їх як умову соціального гуртожитку та підключення індивіда до суспільства. Офіційне життя і виславлені ним чесноти зведені при цьому до рівня умовностей і церемоніальних масок. У тій мірі, в якій обмежується сила і сфера дії офіційних чеснот, відкривається простір приватним інтересам.

Етика немовби реабілітує приватні інтереси, розглядає їх як природні устремління людини.

Протиріччя між внутрішньою і зовнішньою мораллю, моральною мотивацією і фактичними звичаями в реальній історії суспільства набуває найдраматичніших форм. Благородне серце і освічена чеснота обурюються насильством і шахрайством, здійснюваними, так би мовити, за правилами; витончений інтриган зі стоїчним спокоєм підпорядковує собі невинне оточення; суб'єкт і об'єкт не можуть вступити у відносини один з одним, не вступивши для цього в боротьбу.

Передусім, Монтень уважав, що спосіб життя людей визначається тим суспільством, у якому вони живуть, та їхнім соціальним статусом. Кожна людина повинна добросовісно грати свою роль, але не забувати про те, що це лише роль, яку нам доручили, – такими були гуманістичні переконання Монтеня. Філософ зазначає, що ні в якому випадку не потрібно маску перетворювати на свою сутність, так само як чуже вважати своїм, а тим більше припудрювати серце разом з обличчям [34, с. 248]. Найважливіше для Монтеня – здатність добре виконати відведену суспільством роль, тому ні в якому випадку не потрібно перетворювати маску на свою сутність.

Монтень цілком приймає неморальні засоби боротьби, але лише для сильної особистості. Він допускає можливість удаватися до зради, брехні та нещадного знищення в тому випадку, коли цього вимагає загальне добро, але такі вчинки зовсім не прийнятні для самого Монтеня, якому обманювати осоружно, але осоружно й тоді, коли обманюються в ньому. Загалом, Монтень одночасно відстоював як моральні засади особистості, так і моральну цінність суспільних законів. Роздуми Монтеня над цими вкрай важливими питаннями заслуговують на увагу, адже у своїх етичних пошуках філософ поглиблює погляди попередників. Досвід самоаналізу спонукає його звернутися до найперших спроб самопізнання Петрарки та інших гуманістів раннього італійського Відродження.

Повчальні для сучасників соціально-політичні погляди мислителя, який кращими законами для держави вважав ті, які існують у конкретній країні, оскільки кожна держава має свої традиції. Відповідно та країна найкраща, яка зберегла свою цілісність, тому прагнення до нового виду правління при будь якій владі – це злочин. Звичайно, Монтень насамперед мав на увазі свою країну, але його досвід підказував, що не усе так зване нове є прогресивним, оскільки часто засновується завдяки злочинній діяльності та насиллю. Отож, згідно з Монтенем «...правило над правилами і закон над законом – щоб кожен зобов'язався спевняти закони краю, де він живе» [32, с. 133]. Попри всі за й проти, філософ дотримувався тієї думки, що найдосконаліша та діяльність, яка служить громаді та приносить користь багатьом.

Монтень наголошує, що потрібно підкорятися законам і звичаям, але він зовсім не наполягає на тому, що закони й звичаї – розумні.

Зосереджений на внутрішньому житті особистості, Монтень звужує форми її моральної активності, серед яких вирішальне місце відводиться дружбі. В своєму понятті дружби він заново відроджує велику тему античної етики, пов'язуючи з нею можливість соціальних відносин, які долають розрив між внутрішнім світом і зовнішнім поведінкою суб'єкта і тим самим зробила б зайвими офіційні чесноти і обов'язки, що протистоять реальному індивіду. Дружба привертає Монтеня як громадський зв'язок, який залежить від самого суб'єкта.

Монтень відмежовує дружбу від всіх інших форм спілкування, які рано чи пізно виявляються пов'язаними з інституційним насильством. Навіть шлюб залишається дією, вільною тільки до його укладення.

Монтень досліджує дружбу, шукає в ній можливість вільного спілкування, тобто таке соціальне відношення, яке піднімає індивіда над його егоїстичністю і дозволяє залишитися вірним самому собі. Натрапивши на антагонізм між суб'єктивною свободою і соціальним порядком, Монтень намагається подолати його таким чином, щоб одне не приносило в жертву іншому. Абстрактний характер моральних чеснот, які, як фетиші обов'язку,

протистоять людині і реалізувати які можна, лише заплативши певну, притому дуже дорогу, ціну, в принципі може бути подоланий. Конкретним випадком такого подолання і є дружба. Про неї Монтень каже захоплено, але не впадаючи в соціальні утопії і не змінюючи загального автобіографічним духу свого мислення.

Отже, засади емпіричної етики в антропоцентричній концепції Монтеня полягали передусім в тому, що людина визначається центром, осередком, який є не тільки основним предметом філософського дослідження, але й його основним суб'єктом. Суб'єктність людини як носія розуму, покликаною критично осмислювати світ, визначає залежність висновків, зокрема й етичних концепцій, від цих міркувань, від людини, її особистості, яка сформувалась під впливом власного життєвого досвіду.

2.3. Монтень про самопізнання та пошук сенсу життя

Найістотнішу роль у світоглядній проблематиці філософії набуває обґрунтування проблем життя людини та її місця в Універсумі. Якщо античний світогляд не відокремлював людину від Космосу, середньовіччя вважало її Боголюдиною, то в епоху Ренесансу людина постала природною історичною істотою.

Особисте життя кожної людини досить складне та різностороннє; тут переплітаються внутрішнє з зовнішнім, випадкове й необхідне, емоційне та раціональне, безсвідоме зі свідомим. Доля кожного, зазвичай, залежить від співвідношення подійно-біографічної сторони особистого життя та внутрішнього життя людини [10, с. 75].

У сучасній історії філософії буття людини набуває теоретичної реконструкції й стає об'єктом моделювання й водночас отримує своє найвище звернення, розгортання, самореалізацію. Людське життя – є така сама визначальна ознака людини, як і низка її сутнісних характеристик і

радикально відрізняється від існування всіх інших організмів, оскільки не може бути прожите відтворенням видового способу життя [13, с. 10].

Питання буттєвої вкоріненості та долі людини пронизують усю європейську культурну традицію. Філософія життя – це вчення про цінності й цілі життя людини. Ще Цицерон називав філософію вчителькою життя, винахідницею законів, спонукальницею до всілякої доброчесності, а Сенека визначив її як теорію та мистецтво правильного способу життя [13, с. 17].

Розумове пробудження в епоху Відродження привело до суттєвих змін в особистому житті європейської людини. Важливим поштовхом до утвердження нових світоглядних пріоритетів стало завоювання турками-османами в 1453 р. Константинополя й вигнання вчених, які принесли із собою до Італії грецькі рукописи, де життя людини розглядали як особливу цінність [11]. Питання щодо того, у чому полягає цінність життя, залишалось відкритим, але якщо раніше єдиною вчителькою та законодавицею для людини була церква, то тепер поряд із церковними догматами свідомість людини поступово завойовує світська культура, тобто мистецтво, література й вільна філософія життя.

Антична спадщина в епоху Відродження стала не лише джерелом мудрості, а й зразком для наслідування та продукування нових ідей, світогляду, культури, буттєвих орієнтирів. Монтень усвідомлює, що не існує іншого способу для осягнення людини, окрім уважного та детального дослідження її життя та поведінки. У пошуках життєвої мудрості Монтень детально аналізує життя славетних й удається до постійного спостереження за власними життєвими проявами. Монтень уважав, що лише пізнаючи життя інших людей, ми вчимося краще розуміти своє. Пізнання себе для мислителя мало найсуттєвіше значення, оскільки «..хто знає себе, той не візьме чужого за своє; той найбільше любить себе і дбає про свій інтерес; той ухиляється від марних клопотів, ялових думок і нездійснених заходів» [32, с. 19].

На сторінках «Проб» мислитель аналізує погляди античних мислителів, наводячи силу-силенну життєвих прикладів, та описує власне життя, намагаючись дошукатися істини: що таке життя?, як його потрібно прожити? Це завдання виявилось досить складним для дослідження й надто заплутаним самими філософами. Так, Еврипід сумнівався: «...чи життя є наше життя чи, навпаки, життям є те, що ми називаємо смертю» [33, с. 212]. Поряд із сумнівами Протагора, Парменіда, Зенона Монтень і сам удається до сумнівів: « ...справді, чому варто називати життям ту хвилину, що є лише пробліском у безконечному ході вічної ночі...» [33, с. 212]. Критичне ставлення до будь-яких поглядів та авторитетів виробило в Монтеня сумніви щодо усталених життєвих пріоритетів, цінностей, звичаїв, традицій, норм поведінки.

Згідно з Монтенем «життя – це рух, нерівний, неправильний і різносторонній» [34, с. 38]. Цей рух, у якому однаково нестабільні і світ, і сама людина. Народження для людини є початком її кінця, бо, як каже Монтень, «Кожна перебута мить урвана від життя» [32, с. 105]. Зрозуміло, що саме початок життя і його кінець є тією визначальною особливістю, завдяки якій життя окремої людини подібне до життя всіх землян. Монтень уважав, що, проживши один день, людина пізнає все, бо кожен день подібний до всіх інших тим, що немає ні іншого світла, ні іншої тьми, а є сонце, місяць, зорі й Усесвіт, якими втішалися предки й будуть також тішитися внуки. Для Монтеня прожиті дні – це ніби акти однієї комедії, хоч вони й різні, але відбуваються впродовж одного року. Філософ порівнює черговість пір року з дитинством, юністю, зрілістю та старістю світу. Отож, «світ зіграв свою виставу, і вже не знає інших див, як почати все заново. І так буде завше». Цим порівнянням Монтень красномовно вказує на те, що життя людини теж підвладне чотирьом основним віковим періодам і має свій початок і кінець, але коли б життя не закінчилося, для кожної людини воно є абсолютним. Мислитель підкреслює, що всі люди рівні: «Маленький чоловік такий самий абсолютний, як і великий». Таке твердження ставить нові запитання, одним із

яких є таке: чому життя різних людей суттєво відрізняється, якщо воно розвивається переважно за тими самими законами?

Переосмислення постулатів античності дало підстави Монтеню стверджувати: «Життя саме собою ні добре, ні зле: воно посудина для добра та зла...». Власне, для епохи Монтеня боротьба зі злом була однією із найважливіших. Філософ відхиляє абстрактне розуміння добра та зла, адже життя не є вмістилищем для одного чи іншого. Зміст життя залежить від розуміння людиною свого життя й від того, чим вона його наповнить.

Французький мислитель чітко вказує, що лише від самої людини залежить наповненість її життя. Безперечно, життя кожної людини вимірюється, насамперед, кількістю прожитих років. Так, у часи Солона вважалося, що людина повинна прожити не більше сімдесяти років, із чим деяким чином погоджувався й Монтень, оскільки вважав золоту середину за найдосконалішу. Але в цьому питанні мислитель покладається тільки на Матінку-Природу та на Бога, тому проголошує: «...ніхто не умирай перш, ніж прийде його година».

Для Монтеня очевидно, що повнота людського життя визначається не кількістю прожитих років, а тим, як ці роки прожиті, і тут уже багато залежить від самої людини та її волі. Кожен із вікових періодів людини має свої переваги й недоліки, свої плюси та мінуси. Про своє життя Монтень зізнається, що доля призначила йому надто нікчемну діяльність (тут він має на увазі свою юридичну практику), тому він не зміг вести літопис свого життя, спираючись на вчинки, а змушений був розповідати згідно зі своїми уявленнями. Для самопізнання філософ обрав той період, коли все його життя було в нього перед очима, це дало можливість із позицій власного життєвого досвіду визначити особливості вікових періодів, життєві пріоритети та цінності. Монтень робить висновок, що недостатньо накопичити життєвий досвід, «...треба його зважити і зіставити, треба його перетравлювати і переганяти, щоб добути з нього сенс і висновки».

У Монтеня розум піддається детальному аналізу самого себе, завдяки чому філософ не тільки перестає вважати розум усемогутнім, а навпаки – на основі принципів скептичної філософії доводить обмеженість останнього. Мислитель не бачить підстав для того, щоб людина вивищувала себе з-поміж інших створінь, а що гірше – рівняла себе з Богом. Заклик «хай вона (людина) проявить силу свого розуму, пояснивши, на чому стоять її начебто великі переваги над іншими створіннями» обертається висновком про те, що «ми стоїмо не вище і не нижче інших створінь».

Людина може помилятися, робити необдумані вчинки, тому Монтень як носій універсального сумніву знайшов запитальну форму, що стала гаслом його пізнавальної діяльності. Відомо, що в 1576 р. мислитель розмістив на стіні свого кабінету відчеканене на медалі зображення терезів у стані рівноваги з написом: «Що я знаю?», – єдиним, зробленим рідною мовою серед грецьких та латинських у його бібліотеці. Мислитель усвідомлював, що змінити навколишній світ досить проблематично, тому здійснив спробу досягнути насамперед рівноваги власних тілесно-душевних, розумових й емоційно-вольових виявів без жодної дискримінації та упередження.

Читаючи та роздумуючи, постійно відточуючи свій критичний розум, Монтень усвідомив, що немає іншого способу осягнення нашого буття, окрім розумового. Філософ відкриває в себе та в усіх людях здатність судження, яке повинно служити путівником для розуму. На його думку, судження – це один із виявів розуму, що є результатом досвіду, який виникає із взаємодії розуму й дійсності. Як указує О. Александрова, судження видаються Монтеню головною здатністю людини [1]. Так, у главі «Про виховання дітей», адресованій, насамперед, пані Діані де Фуа та графині де Гюрсон, автор чітко визначає засади становлення нової людини й переваги надає вчителю не з туго набито головою, а з мудрою та хорошою. Перші знання, якими потрібно напоїти розум дитини мають бути такі, які сприятимуть формуванню звичаїв та суджень, і лише це навчить її пізнати себе. Монтень розмежовував сфери загальноприйнятого й розумного, тобто видимого та сутнісного, і дорожив

незалежністю судження. Монтень завжди намагався залишатися внутрішньо вільним, не позбавленим розсудку, його розум «...не звик гнутися і вклякати: лише коліна». Філософ уважав, що незалежними та далекими від загальноприйятих є погляди тих людей, які все оцінюють власним розумом і нічого не приймають на віру й не покладаються на чужий авторитет.

Монтень використовував свою скептичну зброю задля з'ясування таких суперечливих для його часу питань, як взаємовідношення розуму та одкровення, або ж знання та віри. Власне Монтень чітко розмежовував сфери знання й віри, тому вважав, що розум теж потрібно звільнити від зв'язку з вірою. Зрештою, тим самим він звільняв від віри й філософію, яка отримала можливість звернутися до проблем наукового пізнання світу.

Потрібно вказати, що однозначні висновки стосовно Монтеня не завжди є виправданими. Аналізуючи погляди Монтеня, О. Горфункель помічає суперечності й ставить правомірне запитання: чи це – крайній скептицизм, недовіра до сили людського розуму та приниження людини? [16, с. 212]. Звернемося до цитованого багатьма дослідниками вислову Монтеня: «хай вона проявить силу свого розуму, пояснивши, на чому стоять її начебто великі переваги над іншими створіннями. Хто навів людині, що отой величний рух небесних шат, оте вічне світло зір, які так пишно кружляють над її головою, отой грізний гомін безберегового моря, оте все створене існує стільки віків лише для неї, для її зручності і до її послуг?». Можна було б стверджувати, що це повний агностицизм, якби не наступне твердження в третій книзі: «існує певний рід сильного і пишно незнання, яке у честі і відвазі нічим не поступається знанню; незнання, для осягнення якого треба знання не менше, ніж для права називатися обізнаним». Отож, незнання є не відмовою від розумового пізнання, а його передумовою, оскільки лише визнання свого незнання спонукає людину до пізнання й допомагає звільнитися від упереджених і прийнятих на віру уявлень. Філософ вважає, що існує певний вид незнання, який нічим не поступається знанню, тому що для осягнення такого незнання потрібно знань не менше ніж для визнання

себе обізнаним. Монтень робить висновок, що людський розум ніколи не зупиняється, а перебуває в постійному пошуку впродовж життя людини.

Подібно до Сократа, який стверджував: *«Я знаю, що я нічого не знаю»*, Монтень виголошує: «людина має визнати, що весь плід тривалих пошуків зводиться до одного: вона навчилася розуміти свою власну неміч». Із цієї думки мислителя випливає такий висновок: пізнавальна діяльність людини рухається між знанням і незнанням. Звісно, ця діалектична думка Монтеня не сягає глибини М. Кузанського, бо він цілеспрямовано не займався її вивченням, а посилення на авторитети, як на джерело істинності, уважав безпідставними й невинуватими. Мислитель наполягав на необхідності особистого переконання, яке випливає з індивідуального досвіду та власних роздумів.

Загалом Монтень стверджує, що знання потрібно вважати процесом, а не догмою. Досліджуючи природу людського знання, Монтень показує обмеженість, недостатність і недостовірність усього, до чого спонукає розум, адже все суще є змінним та перебуває в постійному русі, тому будь-який об'єкт пізнання так само, як суб'єкт, не позбавлений впливу законів природи. Монтень піддає сумніву, насамперед, достовірність знань, адже якщо якесь положення і є загальноновизнаним, то це не доказ істинності, а навпаки, саме тому воно підлягає осмисленню розумом.

Очевидно, що піддаючи сумніву результати пізнання, Монтень зовсім не принижує розум й не заперечує існування об'єкта пізнання чи свою здатність до знання, однак він оцінює його не як початкову даність і не як остаточний результат, а як постійний процес. Як ми переконалися, мислитель уважав, що досконалі знання справді неможливі, оскільки процес пізнання нескінченний. Загалом, проголошені в розділі «Апологія Раймунда Сабундського» слабкість і нищість розуму обертаються гімном розуму, який пізнає. Цією позицією філософ надає розуму особливого значення, чим спростовує твердження про нищість її носія – людини.

Відстоюючи засади гедонізму та індивідуалізму, М.-Е. де Монтень критикував християнські заклики до умертвіння плоті, ідеалізував «природний стан» людей первісного суспільства, доводив, що їх високі моральні якості зумовлені відсутністю держави, релігії, станової та майнової нерівності.

На його думку, людина є суперечливою, нестійкою, мінливою істотою, а її духовне життя — постійною внутрішньою суперечкою, роздвоєнням. Тільки завдяки самосвідомості вона набуває єдності, цілісності, стає своєрідним мікрокосмосом. Тому передумовою моральності є глибоке і щире самопізнання. Діяльність самопізнання та самосвідомості вважав вельми продуктивними, хоча їх результати не можна чітко й однозначно висловити.

Через саморефлексію вбачав Монтень шлях, який відводив морального суб'єкта від догм і забобонів його часу. Тільки завдяки саморефлексії людина може домогтися духовної самостійності, навчитися приймати самостійні рішення, протистояти релігійно-феодальному насильству над совістю. Звільняючись від догматичного світогляду, людина стає здатною осмислити соціальні й моральні перспективи руху суспільства, свою роль у встановленні справедливого суду й гуманного права.

Значним кроком в осягненні особливостей формування моральної особистості було визнання недостатності орієнтації тільки на моральні норми з жорстко фіксованим однозначним змістом, на пріоритет розуму в складній психологічній структурі людини. «Залежно від того, як я дивлюся на себе,— писав Монтень,— я знаходжу в собі й соромливість, і нахабність; і цнотливість, і розпусність, і балакучість і мовчазність; і працелюбність, і розпещеність; і винахідливість, і тупість; і понурість, і добродушність; і брехливість, і правдивість; і вченість, і невігластво; і щедрість, і скупість, і марнотратство... Усяк, хто уважно вивчить себе, знайде в собі, й навіть у своїх судженнях, цю нестійкість і суперечливість».

У період пізнього Відродження, коли жив і творив Монтень, настав час більш поміркованих і глибоких роздумів над феноменом людського

існування. Міняється сама постановка проблеми людини. Замість гучних фраз про людину як центральну ланку космічної ієрархії або вінець божественного творіння, нові дослідники епохи Відродження зосереджують свою увагу на внутрішньому світі людини, застосовуючи психологічний аналіз дослідження особистості [4, с. 159]. Людину розглянуто як живу природну істоту, без утвердження християнського та гуманістичного антропоцентризму, який заважав попередникам визначити дійсне місце людини в природі та суспільстві [16, с. 202].

Саме для Франції характерний моралістичний жанр письма з його непідробною зацікавленістю, який мав багатоликі традиції висвітлення важливих проблем гуманістичної антропології [3, с.159]. Як представник нової гуманістичної генерації, Монтень усвідомлював, що кожен народ повинен винести свій урок, передусім з власної історії. Ще до Монтеня створено нову модель самодослідження завдяки повороту Августина до внутрішнього світу людини, який згодом набув світського характеру. Відтепер, завдяки Августину, дослідники заглиблювалися в себе, не обов'язково шукаючи Бога, а намагаючись віднайти сенс життя та виправдати власне буття. Так званий ранній Ренесанс відкрив людину як явище, але не відкрив її глибинної антропологічної структури в граничній складності й автентичності. Типовим представником цього переломного моменту став Монтень, який спробував заглибитись у лабіринти внутрішнього «Я».

До ретельного самодослідження й «допитливого розгляду себе» філософ удався, насамперед, унаслідок багатьох культурно-історичних, суспільнополітичних і релігійних чинників. Проте були в Монтеня його власні, особисті причини, що спонукали взятися за перо. Це, насамперед, передчасна втрата друга Етьєна де Ла Боесі, який знав істинний образ Монтеня, але забрав це знання з собою, та втрата батька, П'єра Ейкема – найкращого з усіх батьків. Саме втрата батька спонукала Монтеня залишити службу й присвятити подальше життя служінню музам та написанню книги

власного життя. Потрібно зазначити, що в його творчу діяльність часто втручалися громадські справи, насамперед, призначення двічі на посаду мера міста Бордо, яку у свій час обіймав і П'єр Ейкем. Звісно, звичку занотовувати свої роздуми Монтень перейняв, насамперед, у свого батька, який був людиною непересічною, любив книги, багато читав, писав вірші й прозу латинською мовою. Під час так званих «італійських війн» він із цікавістю знайомився з досягненнями гуманістичної італійської культури та детально занотовував усі свої враження. За словами Монтеня, його батько постійно відзначав усе гідне уваги з особистого життя, а також занотовував важливі події того часу. Навчання Монтеня в університеті (імовірно Тулузькому) теж передбачало виписки з творів Софокла, Аристофана, Еврипіда, Демосфена, Цицерона, Вергілія, Горація та інших мислителів і ретельне вивіряння під час занять. У зрілому віці переклад книги Раймунда Сабундського «Природне богословство» з іспанської французькою мовою, здійснений Монтенем за дорученням батька, імовірно, став початком філософський роздумів мислителя.

Монтень удався до переосмислення античної спадщини та ранніх гуманістів і знайшов такий спосіб викладу, який дає змогу одночасно заперечувати та захищати, бути поміркованим і сміливим; поєднувати синтез фантазії та реальності. Як уже відзначено, у дусі свого часу ним започатковано новий оригінальний спосіб викладу, що мав античні корені, але саме слово «essais» («есе») віднайдено Монтенем та введене ним у світовий інтелектуальний простір.

Отже, концепція самопізнання, саморефлексії як основного інструменту пізнання повністю вкладається в парадигму емпіричної етики, яка пов'язує етичні приписи з досвідом окремої людини та цілого суспільства, виводить їх з раціональних потреб та логічних міркувань.

Визначення сенсу життя зумовлено тим суспільством, у якому живе людина, її власними нахилами, задатками й здібностями, її внутрішнім світом та культурним та освітнім рівнем. Кожна людина повинна зрозуміти,

для чого вона живе, це дасть їй змогу мобілізувати всі її потенції в єдине ціле й знайти лише для неї прийнятний життєвий шлях. Тут важливо не переоцінити та недооцінити свої можливості й узгодити їх із реальними життєвими обставинами. Зазвичай, пошук сенсу життя впливає на саме життя людини та стає її життям [5]. Усвідомлення залежності життя людини від її здатності надати йому сенсу спонукало Монтеня до роздумів стосовно пошуку сенсу власного життя. Безумовно, лише пошук можливих життєвих сенсів спонукає людину до життя. Припиняється пошук – уривається людське життя. Пошук Монтенем сенсу власного життя у важкий для нього період зумовив його творчу діяльність, яка наповнила життя мислителя особливим сенсом. Він уважав, що намітити собі здійснити певні дії зможе лише та людина, яка поставила перед собою певну ціль. Найважливішим заняттям для Монтеня стало спостереження, читання й роздуми, якими він поділився з усім світом.

Монтеня постійно хвилювало запитання про те, як людині потрібно жити, щоб гідно виконати визначену самою природою роль людини. У визначенні сенсу людського життя Монтень особливого значення надавав філософії, яка причетна до всього й повинна вчити людину бути відважною та давати сили для подолання всіх випробувань, які посилає доля. Із сумом мислитель визнає, що в його час «...філософія, навіть для людей розумних, лише порожній звук, щось фантастичне, без пожитку й без вартості як у теорії, так і на практиці». Причиною такого ставлення до філософії стали її «словесні хащі», «непрístupність» та «фальшива личина». Монтень усвідомив, що побудована на коментуванні текстів схоластична філософія не може бути істинною, оскільки вона відірвана від життя й не навчає людину ні жити, ні вмерти. Як підкреслює О. Горфункель, Монтень відхиляє метод постійного трактування у філософії, щоб повернути її справжню цінність, адже філософія повинна бути спрямована на людину та її життя [16, с. 208].

Монтень розповідає, що в стародавньому грецькому приписі зазначено, що солодощі життя полягають не в мудрості, а Софокл навіть стверджував,

що найсолодше життя полягає в нерозумі. В улюбленого Екклезіаста філософ знаходить таку думку: «...в кого більше мудрості, в тому більше й смутку; і хто примножує знання, – примножує й гризоти». Але ці застереження не зупинили мислителя. Уважно вивчаючи історію, філософію, літературу й спостерігаючи за життям, Монтень робить висновок, що життєві прояви – лише звичайний різновид звичок. Однак якщо колись йому було відомо, що добре, а що погано, що правильно, а що – ні, то тепер, побачивши багатогранність життя й поглядів на нього, він зрозумів, що у світі немає нічого сталого. На цю істину старожитні філософи реагували по-різному. Екклезіаст, як відомо, упав у відчай, скептики на чолі з їхнім улюбленим Пірроном, стали справжніми циніками, а стоїки, яких Монтень теж поважав усе життя, сповідували ідею про свідомий і благородний відхід із життя. Але Монтень розсудив інакше: якщо людина не може пізнати незбагненого, то це не означає, що втрачає значимість її життя. Філософ усвідомлює, що «істини не осягнути на підставі чужого авторитету, чужого свідчення», адже життя різнолике та багатогранне, якусь сталу думку створити про нього дуже важко.

Ще в молоді роки Монтень засвоїв науку мистецтва жити гідно, адже його батько П'єр Ейкем намагався виховати сина на найновіших гуманістичних принципах. Починаючи з раннього дитинства, батько постійно схиляв свого сина до навчання: спочатку вивчення латинської мови, згодом – навчання в коледжі та університеті, яке поєднувалось із гуманістичним вихованням і спрямовувалося на застосування знань у житті. Настанови батька спонукали Монтеня до свідомого бажання бути освіченішим за інших, але свої знання він ніколи не використовував для зиску. Не випадково в «Пробах» мислитель виступає проти самоцінності знань і педантично налаштованих, які понад усе ставлять начитаність. Земляки Монтеня таких учених мужів називали *littreferist* (окниженими), тобто такими, кого наука ніби приглушила, ударивши по черепу. Зрозуміло, що такі вчені вміють лише гарно розмовляти, але не знають, як свої знання застосувати на практиці.

Монтень ставить під сумнів самоцінність знань, бо навіть у такій військовій країні, як Спарта, найбільше цінувалося не вивчення риторики чи діалектика, а опанування науки слухатися та наказувати. Звісно, з усіх наук Монтень надавав перевагу філософії, адже вона здатна не лише викликати радість і задоволення, а й навчати жити, вона є корисною в будь-якому віці, а для молодого покоління особливо.

Отож, як уважав Монтень, до двадцятирічного віку молода людина повинна не тільки навчатися, а й збагачувати свою душу. Ці погляди зумовлені його власним життєвим досвідом, оскільки вже у двадцять років він поступив на урядову службу. Потрібно вказати, що ця діяльність не лише не стала сенсом життя Монтеня, хоча філософ не заперечував важливості бути корисним не тільки собі, а й суспільству, а показала негативні сторони і людини, і суспільства вцілому. Тому, як зазначено в написі на стелі кабінету-бібліотеки, утомлений рабським перебуванням при дворі й громадськими обов'язками Монтень, вирішує сховатись в обіймах муз задля вищого свого призначення.

Для Монтеня, визначної людини свого часу, вищий сенс життя полягав не у спогляданні, а в діяльності. Його діяльність позначена героїчним, виправданим совістю й розумом розумінням причин зла та передбаченням наслідків цього діяння для суспільства. Він відстоював діалектичне поєднання думки й дії, де роздуми про причини та наслідки були необхідною умовою, але ніяк не повинні були привести до відмови від виконання обов'язків й великих задумів та високих звершень. Пафос цього висловлювання не закриває головної думки, адже Монтеня справді хвилювали роздуми стосовно призначення людини та сенсу її життя. Найважливішою діяльністю й водночас сенсом життя мислителя стало написання «Проб». Звідси зрозумілим стає ставлення Монтеня до своєї книги: «Ця книжка – невіддільна од свого автора, книжка, що була моїм головним трудом, невід'ємною частиною мого життя, а не утвором, чий предмет і мета чужі й далекі, як буває звичайно з іншими книгами».

Самодослідження стало для Монтеня можливим завдяки ретельному записуванню спостережень і роздумів про своє життя та життя славетних. Ця творча діяльність допомагала мислителю позбавлятися від невтішних думок і полегшувати душу через враження від поганих учинків своїх сучасників. Монтень зізнавався, що він нічого не вивчав задля написання книги, однак читання різних авторів допомогло йому більш точно та влучно обґрунтувати власні погляди.

Монтень відкриває складність умов людського існування в екзистенційному спектрі її носіїв – від імператора до селянина. Він упевнений, що для дослідження підходить будь-яке життя, адже життя і Цезаря, і простої людини – це завжди людське життя. Мислитель поряд із життям пересічних людей висвітлював життя славетних, але найбільше спостерігав за своїм власним. Філософ робить висновок, що дуже важко пов'язати дії людини одні з одними, а ще важче «...окреслити кожна за її головною властивістю». Він помічає, що в людини немає властивостей більш або менш важливих. Більше того, людина сутнісно настільки неоднозначна, що «...постійно кидається з крайності в крайність з невідомих причин...».

Згідно з Монтенем, буттєві вияви людини досить часто неоднозначні та суперечливі, адже залежать від тих обставин, у яких опиняється людина. Підтвердження глибокого розуміння мислителем суперечливості буття знаходимо в численних судженнях про життя, де чітко проглядається позиція філософа. Монтень підкреслює: «...ми не маємо жодного незмінного буття ані в нашій істоті, ані в інших речах...». Філософ намагається зрозуміти й відобразити буття людини таким, яким воно є: плинним, змінним, суперечливим. Таке розуміння він запозичив з античної філософії, зокрема з творів Арістотеля, Геракліта, Фалеса, Демокріта. Монтень зізнається, що таке хитання людини визначене її природою, яку вона ніяк не може змінити. Красномовним щодо цього є таке переконання Монтеня: «...відчуваю, що мова моя збагатилася, але серце – анітрохи; воно залишилося таким, яким скувала його природа...». Мислитель зазначає, що люди відійшли від

справжнього вияву своїх природних якостей, від природи, яка так удаło їй правильно керує ними. Бути ближчим до натури не означає наслідувати природні випадковості. Це означає, насамперед, повноцінне відправлення життєвих функцій без дискримінації будь-чого. Загалом Монтень створив певний природний ідеал людини, якого вона повинна дотримуватись. Усі можливі вдосконалення природи людини потрібно спрямовувати на очищення від нашарувань штучності й вимушеності.

Монтень стверджує, що душа людини відповідальна лише за одне земне життя. «Саме відповідно до свого теперішнього стану має вона сподіватися заплати і суду на цілу вічність». Мислитель вважає, що було б несправедливо прирікати душу на вічні муки через якийсь короткий термін, навіть і за один людський вік. Цими роздумами мислитель намагається виправдати земне життя людини й довести, що вона не здатна, завдяки розуму, осмислити питання безсмертя душі й у будь-якому випадку її доводи будуть необґрунтованими. Ще всі старожитні трактували безсмертя душі з великими застереженнями, а Арістотель «заховався» за хмарою слів з усіляких натяків. Тому думка про безсмертя душі стала науковою проблемою, яку розглядають із найбільшою обачністю та сумнівами. Поряд із цими міркуваннями філософ стверджує: «що більше ми завдячуємо і віддаємо Богові, то більше ми поведимося по-християнському». Проаналізувавши погляди Піфагора, Оригена, Варрона, Платона та інших, Монтень переконується, що на тих прикладах, які вони наводять, можна впевнитися легше в тому, що таємниці філософії мають багато спільного з містеріями поезії.

Монтень зазначає, що той, хто шукає істину, може прийти до одного з трьох висновків: він знайшов істину, істина не може бути знайдена, він її ще шукає, тому вся філософія ділиться на три напрями: 1) перипатетики, епікурейці, стоїки (знайшли істину); 2) Клітомах, Карнеад й академіки (істини не досягнути нашими засобами); 3) Піррон, інші скептики чи епехіти (шукають істину). Перші дві школи не є догматичними за своєю суттю, а

третю складають скептики або «епехісти», які нічого не стверджують і нічого не заперечують, а лише перебувають у постійному пошуку. Монтень схилився до останнього напрямку, він неодноразово вказував, що є низка проблем, які не варто віддавати на суд розуму, оскільки вони не підлягають раціональному обґрунтуванню. Він заперечує безмірні претензії людини й не приєднується ні до богословської традиції огуди людини, ні до визнання свого «Я» єдиною реальністю.

Досліджуючи одне з найскладніших питань філософії – усвідомлення людиною свого місця у Всесвіті – мислитель не пропонує жодної доктрини, ніякої теорії, що претендує на пояснення життя. Він лише прагне знайти найкращий практичний спосіб, який дасть змогу гідно прожити відведений людині термін. Монтень відстоює гармонійну рівновагу душі й тіла, моральних уподобань і фізичної сили. Саме вони домінують у його роздумах про добро й зло, задоволення та страждання, життя й смерть. «Мета ... завше в усіх одна, а саме, жити вільно і незалежно, але не завше ми прямуємо до неї правдивим шляхом», – такий життєвий постулат Монтеня. Звісно, філософ ставив перед собою мету – жити вільно й незалежно та постійно до цього прагнув. Доречним буде висновок: сенсом життя для Монтеня стало не саме життя як таке, на що вказує ряд дослідників, а життя гідне й добродічне, що можливе лише на засадах справедливості, свободи, любові, релігійної толерантності, міри в усьому тощо.

Визначення сенсу життя людини залежить від потреб конкретного суспільства, у якому вона живе, і від її власних задатків, нахилів та здібностей [5]. Для Монтеня – людини енциклопедичних знань і гуманістичних поглядів – пошук сенсу життя зумовлений невдоволенням тими уявленнями про нього, які відсторонені від конкретної людини. Він ставить собі за мету позбутись усього штучного, надуманого, невинного, тому намагається знайти власну формулу буття. Лейтмотивом саморефлексії Монтеня став постійний пошук, оскільки, як відзначав він сам: хто не шукає, той нічого не знайде.

Отже, в цьому також проявляються засади емпіричної етики: уявлення, відсторонені від конкретної людини, визнаються недостатніми, штучними, надуманими, справжнє завжди пов'язане з емпіричним досвідом, а сенс буття полягає передусім в діяльності, яка, безперечно, має наслідком набуття емпіричного досвіду.

2.4. Педагогічні погляди в координатах емпіричної етики Монтеня

Як противник середньовічної схоластики, яка змусила студентів присвятити всю свою силу коментарям до невеликого списку робіт, визнаних лише церквою, Монтень боровся за експериментальну науку. Ось чому Монтень пропонує наступні педагогічні погляди: він є прихильником розвивального навчання, яке не наповнює пам'ять механічною інформацією, а підтримує розвиток самостійного мислення, вчить критичному аналізу. Це досягається вивченням як гуманітарних, так і природничих наук, які не вивчалися у сучасних школах Монтеня. [28, с. 15].

Як і всі гуманісти, Монтень висловлювався проти суворої дисципліни середньовічних шкіл, за уважне ставлення до дітей.

На думку Монтеня, освіта повинна підтримувати розвиток усіх аспектів особистості дитини, теоретична освіта повинна доповнюватися фізичними вправами, розвивати естетичний смак, виховувати високі моральні якості.

Багато поглядів Монтеня були перейняті педагогами 17-18 століть. Тож Локк детально розробив ідею про пріоритет морального виховання над освітою, а висока оцінка впливу виховного впливу сільського середовища та відмова від тиску на отримання освіти стала своєрідною основою теорії природного виховання Руссо [29, с.191].

Основна ідея теорії Монтеня про розвиток навчання полягає в тому, що розвиток навчання немислимий без гуманного ставлення до дітей. З цією метою навчання повинно проводитися без покарання, без примусу та

насильства. Він вважає, що розвиток у процесі навчання можливий лише за умови індивідуалізації навчання. У розділі «Про виховання дітей» Монтень пише: «Нехай учитель запитує у учня не лише слова з наданого уроку, але і його значення та суть, і оцінить користь, яку він приніс, не на основі пам'яті свого учня, але його життя. І нехай він щось пояснить студенту, і покаже йому це з сотні різних сторін і застосує до багатьох різних предметів, щоб перевірити, чи студент правильно це зрозумів і в якій мірі. Нехай його душа буде прищеплена благородною цікавістю і нехай питає про все без винятку, і нехай вивчає все те чудове, що йому одному зустрінеться, будь то будівля, фонтан, людина, поле бою, що відбувалися в античності, якою пройшов Цезар або Карл Великий. Пояснивши молодій людині, що їй насправді потрібно, щоб стати кращою і розумнішою, вона повинна ознайомитися з основами логіки, фізики, геометрії та риторики; і вибирати будь-яку з цих наук, тому що його розум вже буде розвинутий у цей час, він швидко досягне в цьому успіху. Їм доводиться вчити його або за допомогою співбесіди, або за допомогою книг, іноді наставник просто критикує його за відповідного автора для цього, а інколи він пояснює зміст і суть книги в повністю розжованій формі. Процес виховання дітей Монтень порівнює з землеробською працею: "Прийоми землеробства відомі, втім, як і сам посів. Але проблеми виникають тоді, коли рослину треба виростити. Те ж саме і з людьми: невелика хитрість посіяти їх, але тільки-но вони з'явилися на світ, як на вас навалюється ціла купа найрізноманітніших турбот, клопоту і тривог, як їх виростити і виховати". Відповідно до вислову Монтеня, виховання - це важка праця, в результаті якої повинна з'явитися найкраща, з корисними нахилами людина. Щоб процес виховання проходив ефективно і з великою користю для вихованця, вихованням дитини повинні займатися професіонали. На думку Монтеня, наставник у справі виховання дітей відіграє важливу роль: наскільки правильно він буде підібраний, настільки вдалим виявиться виховання дитини. Наставник повинен прагнути виховувати не стільки

вченого, скільки освічену людину, яка б за допомогою вивчення наук "збагатила і прикрасила себе зсередини".

М. Монтень пропонує наставнику відмовитися від звичайного процесу навчання, коли знання вливаються в дитину "як в воронку", а вона лише повторює те, що чула: слід давати вихованцеві можливість вільно проявляти свої здібності: самостійно робити висновки, порівнюючи явища одне з одним, і знаходити правильні шляхи відповіді без допомоги наставника.

Майбутнє навчання і виховання Монтень представляє як бесіду учня і вчителя, в якій більше говорить учень, а вчитель більше слухає. Повинна дотримуватися співмірність у висловлюваннях вчителя і учня на уроці. "Уміння відшукувати таку відповідність і розумно її дотримуватися, - пише Монтень, - одна з найважчих завдань, які я тільки знаю. Здатність зійти до потягів дитини і керувати ними властива лише душі піднесеній і сильній".

На думку Монтеня, знання засвоюються краще, якщо учень досліджує навколишній світ самостійно, а не приймає знання на віру або з поваги до авторитету. "Нехай наставник змушує учня немовби просівати через сито все, що йому підносять, і нехай нічого не втовкмачує йому в голову, спираючись на свій авторитет і вплив, нехай принципи Аристотеля не стають незмінними основами його викладання, так само як не стають ними і принципи стоїків або епікурейців. Нехай учитель викладе йому, чим відрізняються ці вчення один від одного, учень же, якщо це буде йому під силу, нехай зробить вибір самостійно або, принаймні, залишиться при сумніві. Тільки дурні можуть бути непохитними у своїй упевненості".

У процесі навчання учнів необхідно знайомити з духовними цінностями, які були вироблені в Античну епоху. У цьому зверненні до минулого простежується не тільки зв'язок часів, а й зв'язок поколінь. "У це спілкування з людьми я включаю, звичайно, і до того ж в першу чергу, - пише Монтень, - і спілкування з тими, спогад про кого живе тільки в книгах. Якщо розглянути це питання, юнак спілкуватиметься з великими душами кращих століть. Подібне вивчення минулого для одного - дозвольна трата часу;

іншому ж воно приносить неоціненну користь". Історія, на думку Монтеня, відкриває нам доступ в найбільш сокровенні схованки нашої натури.

У своїх педагогічних дослідях Монтень застерігає від насильства і примусу у вихованні та навчанні дітей. Батою і поркою не можна пробудити в дітях бажання до знань. Навчання, за Монтенем, має ґрунтуватися на поєднанні строгості і м'якості. "Відмовтеся від насильства і примусу, - пише Монтень, - немає нічого, на мою думку, що так би спотворювало і перекручувало природу з хорошими задатками. Якщо ви хочете, щоб дитина боялася сорому і покарання, не привчайте її до цих речей. Привчайте її до поту і холоду, до вітру і пекучого сонця, до всіх небезпек, які йому належить долати; відженіть її від зніженості і розбірливості; нехай вона ставиться з байдужістю до того, у що одягнена, на якому ліжку спить, що їсть і що п'є; нехай звикне рішуче до всього. Хай не буде вона маминим синком, схожим на зніжену дівчину, але нехай буде сильним і міцним юнаком".

Головне у вихованні дітей, з точки зору Монтеня, - це прищепити смак і любов до наук, "інакше ми виховаємо просто віслюків, навантажених книжковою премудрістю. Заохочуючи їх ударами різок, їм віддають на зберігання торбу з різними знаннями, але для того, щоб вони були дієвим благом, недостатньо їх тримати при собі, - треба ними перейнятися".

У цьому полягають основи розвиваючого навчання педагогічної теорії М. Монтеня. І ця теорія також заснована на засадах емпіричної етики, адже вся вона просякнута прагненням допомогти учневі набути знання у практичному досвіді, емпіричним шляхом, обираючи те, що йому більше до душі та що, на його погляд, ближче до його досвіду, більше виражає його сутність. Разом із тим, обов'язком наставника є розвинути та виховати людину так, щоб мінімізувати вірогідність того, що її вибір буде асоціальним та аморальним. Для цього, за Монтенем, треба саме розвивати розум людини, бо чим вона розумніша, тим більша вірогідність того, що її роздуми призведуть до висновків, сумісних лише з моральністю.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене в дослідженні, варто зазначити наступне:

1. Емпірична етика є водночас розділом етики як науки та способом пізнання етичних закономірностей, приписів та норм, який полягає в розумінні їх як наслідків емпіричного досвіду окремих людей та суспільства в цілому. Суспільство протягом свого існування виробляє етичні норми та приписи, які є не формальними вимогами, як поводитися, щоб бути «хорошими», а обґрунтованими раціонально, такими, які можна пояснити в контексті емпіричного досвіду. Історично з емпіричною етикою полемізувала метафізична, яка уявляла етику як зведення сталих норм, які існують в усіх людей.

2. Мішель Екем де Монтень (1533-1592) був, з одного боку, новатором, який висловлював думки, до яких сучасне йому суспільство не звикло, але з іншого боку, його становлення відбулося під впливом епохи та було закономірним для того суспільства, в якому він жив. Зміни, які привніс Монтень до філософської науки, були детерміновані змінами в суспільстві, яке вже не могло задовольнитись схоластичною наукою. Головним твором Монтеня були «Досліди», або «Проби», які написані у вигляді есеїв, що описують реальні (або нібито реальні) події з життя окремих людей. Емпірична етика походить саме від цього твору, оскільки саме Монтень застосував цей спосіб пізнання етичних норм та приписів всеосяжно та розкрив його сутність достатньо повно, щоб цей підхід можна було взяти на озброєння.

3. Засади емпіричної етики проходять червоною лінією через усю творчість Монтеня. Практично кожна його концепція, кожний аспект його вчення розглядається крізь призму цього підходу. Так, Монтень обґрунтовує скептицизм як шлях розумної людини, адже якщо приймати певні тези, що становлять зміст світогляду, некритично, як аксіоми, це зводить нанівець саму сутність світогляду. Оскільки «справжні» норми та приписи, якими живе

людина, мають завжди походити від емпіричного досвіду, то, якщо вони з цим досвідом не пов'язані, вони стають «штучними», невідповідними даному суспільству та кожній пересічній людині.

4. Монтеню був властивий антропоцентризм, який полягав передусім у тому, що людину він вважав центром світосприйняття та одночасно головним суб'єктом і головним об'єктом вивчення будь-якої науки. Будь-яка норма, будь то закон або етичний припис, не має сенсу, якщо не походить від людини, її досвіду, її потреб. Якщо закони йдуть врозрід з потребами людини – це штучні закони. Разом із тим, трапляється, що людині задля суспільної користі треба поступитися власними інтересами, навіть діяти всупереч ним, - але це можна визнати нормальним лише за умови, якщо в неї окремий інтерес, який створює внутрішню потребу так вчинити. Наприклад, патріотизм мотивує її віддати життя за Батьківщину, якщо в інший спосіб врятувати Батьківщину неможливо. Виховання таких внутрішніх потреб зробить людину моральною, однак воно можливе лише за умови, що людина сама, виходячи з власного емпіричного досвіду, обміркує та сприйме ці норми та приписи, важливість таких вчинків.

5. Важливість емпіричного досвіду виражається також у переконаності Монтеня в тому, що найголовніше у пізнанні – це самопізнання, саморефлексія, пізнання себе є ключем до пізнання світу, оскільки наше бачення світу може бути виключно суб'єктивним, адже ми все сприймаємо лише через призму свого емпіричного досвіду.

6. Емпіричною етикою просякнута й педагогічна теорія Монтеня: він закликає навчати дітей через досвід, не просто розказувати їм інформацію, а давати пережити самотійно, відчутти, набути певного досвіду, все сприймати критично, обмірковувати, аргументувати свої думки подіями з реального світу, а не схоластичними умовиводами, які ґрунтуються не на реальності, а на тому, що мислителю здається логічним.

7. Зрештою, емпірична етика обумовлює й розуміння Монтенем сенсу життя. Він, по суті, - в русі, в діяльнісному міркуванні, в розвиткові власного

розуму, в пізнанні себе та прагненні відрізнити «справжні» життєві настанови від «штучних», і лише на «справжніх» будувати своє життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. В. Філософія середніх віків та доби Відродження / О. В. Александрова. – К. : Парапан, 2002. – 169 с.
2. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття : монографія / Є. І. Андрос. – К. : Стилос, 2010. – 357 с.
3. Андрос Є. І. Метафізична та постметафізична доба європейської гуманістики: зміна методологічних засад і світоглядних орієнтацій / Є. І. Андрос // Колізії антропологічного розмислу. – К. : ПАРАПАН, 2002. – С.123–152.
4. Антропокультурні чинники європейського вибору України / [Є. Андрос, Г. Шалашенко, В. Загороднюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 2014. – 303 с.
5. Арцишевський Р. А. Світоглядна освіта: теорія, історія, методика : монографія / Р. А. Арцишевський. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 304 с.
6. Бичко І. В. Скептична метаморфоза гуманізму Відродження / В. І. Бичко // Вітчизна. – 1983. – № 2. – С. 147–150.
7. Бэкон Ф. О мудрости древних : сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1992. – Т. 2. – 582 с.
8. Быстрицкий Е. К. Культура и личностное измерение человеческого бытия / Е. К. Быстрицкий, В. П. Козловский, С. В. Пролеев [и др.] // Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – Киев : Наук. думка, 1991. – 176 с.
9. Бобович А. С. Примечания / А. С. Бобович, А. А. Смирнов // М. Монтень. Опыты : в 3 кн. / Мишель Монтень ; отв. ред. Ю. Б. Виппер ; [пер. с фр.]. – М. : Наука, 1979. – Кн. 3. – 535 с.

10. Богуславский В. М. Монтень и философия культуры / В. М. Богуславский // История философии и вопросы культуры. – М. : Наука, 1975. – С.190–234.
11. Больнов О.-Ф. Філософська антропологія та її методичні принципи / О.-Ф. Больнов // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія / упоряд. : В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К. : Ваклер, 1996. – 428 с.
12. Большаков В. П. Монтень – великий гуманист эпохи Возрождения: (450 лет со дня рождения) / В. П. Большаков. – М. : Знание, 1983. – 64 с.
13. Буслинський В. А. Історія філософії / В. А. Буслинський. – Львів : Новий світ, 2007. – 220 с.
14. Виндельбанд В. История философии / В. Виндельбанд ; пер. с нем. Киев : Ника-Центр, 1997. – 560 с.
15. Гитин В. Г. Предисловие / В. Г. Гитин // Монтень М. Афоризмы и сентенции ; сост. Г. В. Остапченко. – Москва : ООО «Изд-во АСТ»; Харьков : «Торсинг», 2003. – 348 с.
16. Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия XVI века / А. Х. Горфункель. – М. : Мысль, 1977. – 333 с.
17. Гусейнов А. А. Краткая история этики / А. А. Гусейнов, Г. Ирритц. М. : Мысль, 1987. – 589 с.
18. Дробницкий О. Г. Моральная философия : сб. тр. / О. Г. Дробницкий. – М. : Гардарики, 2002. – 524 с.
19. Есе : слов. укр. Мови : в 11 т. – Т. 11. – К. : [б. в.], 1980. – С. 682.
20. Зайцев М. О. Особистісне буття в смисловому полі європейської культури : монографія / М. О. Зайцев. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 200 с.
21. Історія філософії : підручник / за ред. В. І. Ярошовця. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2002. – 774 с.

22. Кашуба М. В. Внутрішній світ людини / М. В. Кашуба // Соціокультурні проблеми людини. – 2006. – № 2. – С. 7–15.
23. Климов В. В. Скептицизм й інакодумання як інтелектуальний поступ. Релігієзнавчий аспект : монографія / В. В. Климов. – К. : Вид. релігіє знав. Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2013. – 647 с.
24. Климов В. В. Скептицизм М. Монтеня: релігієзнавчий аспект / В. В. Климов // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 60. – С. 32–46.
25. Коваadlo Г. П. Духовність і моральність: антропокультурні виміри філософії моралі / Г. П. Коваadlo. – К. : Ін-т. філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2014. – 332 с.
26. Корх О. М. Індивідуалістична традиція у західній та вітчизняній філософській думці : монографія / О. М. Корх. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2000. – 185 с.
27. Косиков Г. К. Последний гуманист, или подвижная жизнь истины / Г. К. Косиков // М. Монтень. Опыты : изб. гл. – М. : Правда, 1991. – С. 5–32.
28. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-ге вид. – К. : Т-во «Знання», 2010. – 520 с.
29. Лях В. В. Обґрунтування методологічних засад в французькому структуралізмі / В. В. Лях // Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К. : УЦДК, 2001. – С. 8–43.
30. Менжулін В. Ф. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні : монографія / В. Ф. Менжулін. – К. : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2010. – 455 с.
31. Монжен О. Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції / О. Монжен ; [пер. з фр. Т. Голіченко, С. Йосипенка, А. Рєпи]. – К. : Дух і Літера, 2011. – 360 с.

32. Монтень М. Проби : у 3 кн. / Мішель Монтень ; [пер. з фр. А. Перепадя]. – Кн.1. – К. : Дух і літера, 2005. – 365 с.
33. Монтень М. Проби : у 3 кн. / Мішель Монтень ; [пер. з фр. А. Перепадя]. – Кн. 2. – К. : Дух і літера, 2006. – 515 с.
34. Монтень М. Проби : у 3 кн. / Мішель Монтень; [пер. з фр. А. Перепадя]. – Кн. 3. – К. : Дух і літера, 2007. – 383 с.
35. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній Світ. Середні віки. Відродження : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2005. – 916 с.
36. Скуратівський В. Мішель Монтень – замість післямови / В. Скуратівський // Монтень М. Проби : у 3 кн. / М. Монтень ; [пер. з фр. А. Перепадя]. – Кн. 2. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 504-514.